(**<u>इंग्रजीमध्ये टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद</u>**)

[२०२३] ७ एस.सी.आर. ७७२

ऑरेलियानो फर्नांडिस

वि.

गोवा राज्य आणि इतर

(दिवाणी अपील क्र. २०१४ चा २४८२)

१२ मे, २०२३

[न्यायमूर्ति ए. एस. बोपन्ना आणि न्यायमूर्ति हिमा कोहली]

केंद्रीय नागरी सेवा (वर्गीकरण, नियंत्रण आणि अपील) नियम, १९६५ – आर. ११ (IX), आर. १४(२) - केंद्रीय नागरी सेवा (वर्तणूक) नियम, १९६४ -आर. ३सी - कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाचा आरोप - नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे उल्लंघन - अपीलकर्त्याची नियुक्ती उत्तरवादी क्र.२-गोवा विद्यापीठाद्वारे - अनेक विद्यार्थिनींनी अपीलकर्त्यावर लैंगिक छळाचा आरोप केला होता -अपीलकर्त्याला त्यांच्यावर लावलेल्या आरोपांचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी नोटीस बजावण्यात आली होती - त्यानंतर, मे २००९ मध्ये चौकशीची कार्यवाही झाली, जेव्हा १२ सुनावणी, ज्यापैकी बहुतांश एकापाठोपाठ, समितीद्वारे घेण्यात आल्या - आरोग्याच्या कारणास्तव अपीलकर्ता हजर राहू शकला नाही, मात्र त्याने मुदतवाढ मागितली होती, जी नाकारण्यात आली - कार्यवाही एकतर्फी पुढे गेली आणि अपीलकर्त्याने केलेला लैंगिक छळ सिद्ध करणारा अहवाल सादर केला - समितीने त्यांची सेवा समाप्त करण्याची शिफारस केली - कार्यकारी परिषदेने (ई.सी.) समितीने सादर केलेला अहवाल स्वीकारला आणि अपीलकर्त्याला तात्काळ प्रभावाने निलंबित करण्यात आले - इ .सी.ने सी.सी.एस.(सी.सी.ए.) नियमांच्या नियम १४ अंतर्गत त्यांच्याविरुद्ध चौकशी करण्याचा प्रस्ताव मांडला - तथापि, अपीलकर्त्याला सांगण्यात आले की, मेधा कोतवाल प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या आदेशाच्या पार्श्वभूमीवर, कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ

रोखण्यासाठीच्या तक्रार समितीचा अहवाल हा सी.सी.एस. (सी.सी.ए.) नियमांनुसार चौकशी अहवाल मानला जाईल, जो सरकारी कर्मचाऱ्याविरुद्ध शिस्तभंगाची कार्यवाही सुरू करण्यासाठी शिस्तभंगविषयक प्राधिकाऱ्यावर बंधनकारक राहील - शिस्तभंगविषयक प्राधिकाऱ्याने अपीलकर्त्याला सेवेतून बडतर्फ केले- अपीलकर्त्याने उच्च न्यायालयात रिट याचिका दाखल केली जी फेटाळण्यात आली - अपील वर, निर्णीत केले : ही एक मान्य स्थिती आहे की चौकशीची कार्यवाही सुरुवातीलाच रद्द करण्यात आली होती आणि समितीचा यापूर्वी सादर केलेला अहवाल होता ज्यावर इ.सी.ने कार्यवाही केली होती - समिती स्वतः त्याच्या चौकशीच्या व्याप्तीबद्दल अस्पष्ट होती, समितीची जबाबदारी केवळ तथ्ये शोधण्यापुरती मर्यादित होती आणि ती सेवा नियमांतर्गत विचार केल्याप्रमाणे शिस्तभंगविषयक समितीची कार्ये पार पाडत नव्हती अशी धारणा बाळगल्याबद्दल अपीलकर्त्याला दोषी धरले जाऊ शकत नाही - हे देखील लक्षात घेण्यासारखे आहे की चौकशी पूर्ण करण्यासाठी सी.सी.एस. (सी.सी.ए.) नियमांनुसार निर्धारित केलेला कालावधी सामान्यतः नियुक्तीचा आदेश मिळाल्याच्या तारखेपासून सहा महिन्यांच्या कालावधीचा असतो. परंतु, येथे, संपूर्ण प्रक्रिया सरळ ३९ दिवसांतच पूर्ण झाली- समिती आपला अहवाल सादर करण्यासाठी किती घाई करत होती हे यातून दिसून येते - चौकशी समाप्त करण्यासाठी समितीने दाखवलेली अनुचित घाई, अपीलकर्त्याच्या न्याय्य सुनावणीच्या अधिकारात कपात करण्याचे समर्थन करू शकत नाही - जेव्हा घेतलेल्या निर्णयाची वैधता प्रक्रियेच्या निष्पक्षतेवर अवलंबून असते आणि स्वीकारलेली प्रक्रियाच संशयास्पद बनते, तेव्हा घेतलेला निर्णय न्यायालयीन परिनिरीक्षणाला तोंड देऊ शकत नाही आणि हस्तक्षेपासाठी व्यापकपणे खुला असतो - समितीने विवेकबुद्धीचा अयोग्यरित्या वापर करून नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे उल्लंघन केले आहे - परिणामी, अपीलकर्त्याच्या सेवा संपुष्टात आणण्याच्या इ.सी. ने घेतलेल्या निर्णयाचे समर्थन करणारा, अपील प्राधिकरणाने योग्यरित्या समर्थन केलेला आक्षेपार्ह निर्णय कायम ठेवला जाऊ शकत नाही आणि त्यानुसार तो रद्द केला जातो.

भारताचे संविधान - अनुच्छेद ३०९ - सेवेच्या अटी - व्याप्ती - अनुच्छेद ३०९ स्वतःहून सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या भरतीसाठी किंवा सेवेच्या अटींसाठी तरतूद करत नाही, परंतु योग्य विधिमंडळाला कायदे बनवण्याचा आणि राष्ट्रपतींना आणि राज्य सरकारला या बाबींशी

संबंधित नियम बनवण्याचा हा अधिकार प्रदान करतो - परंतु अनुच्छेद ३११ अन्वये सरकारी कर्मचाऱ्याला देण्यात येणाऱ्या अधिकारांचे उल्लंघन करणारा कोणताही कायदा किंवा नियम रद्द केला जाईल- त्याचप्रमाणे, असा कायदा किंवा नियम जर संविधानाच्या भाग III अन्वये देण्यात येणारे कोणत्याही मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करत असेल तर तो रद्द मानला जाईल.

भारताचे संविधान - अनुच्छेद ३१० - डॉक्टरीन ऑफ प्लेझर - अनुच्छेद ३१० मध्ये "डॉक्टरीन ऑफ प्लेझर" समाविष्ट आहे आणि सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या संदर्भात, त्यांच्या सेवेच्या कालावधीशी संबंधित आहे - सरकारी कर्मचाऱ्यांचे मूळ कंत्राटी असले तरी, एकदा त्या पदावर किंवा कार्यालयात त्यांची नियुक्ती झाल्यानंतर, त्यांना एक दर्जा प्राप्त होतो आणि त्यांचे अधिकार आणि दायित्व यापुढे दोन्ही पक्षांच्या संमतीने निर्धारित केले जात नाहीत, परंतु ते कायदा किंवा वैधानिक नियमांद्वारे नियंत्रित केले जातात.

भारताचे संविधान - अनुच्छेद ३११- नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे प्रकटीकरण - सरकारी कर्मचाऱ्यांना कार्यकाळाच्या सुरक्षिततेची भावना प्रदान करण्यासाठी, घटनेच्या रचनाकारांनी अनुच्छेद ३११ च्या खंड (१) आणि (२) मध्ये प्रदान केल्यानुसार शिक्षा किंवा बडतर्फ किंवा पद काढून टाकणे किंवा पद कमी करणे या संदर्भात सुरक्षा उपाय समाविष्ट केले आहेत - त्याच वेळी, लोकहिताची आणि सार्वजनिक कल्याणाची जाणीव ठेवून जे भ्रष्ट, अप्रामाणिक किंवा अकार्यक्षम असल्याचे आढळून येणाऱ्या सरकारी कर्मचाऱ्यांना सेवेत कायम ठेवण्याची परवानगी देत नाही, अनुच्छेद ३११ च्या खंड (२) च्या दुसऱ्या परंतुकेत उपाय प्रदान केला आहे ज्या अंतर्गत शिस्तभंगाची चौकशी न करता त्यांना सेवेतून कमी केले जाऊ शकते.

भारताचे संविधान - अनुच्छेद १४ - नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचा आधार - नैसर्गिक न्यायाची जी तत्त्वे अनुच्छेद ३११ मध्ये प्रतिबिंबित झाली आहेत, ती रिकामी नामजप नाही - ते अनुच्छेद १४ चे मूळ आधार आहेत आणि या तत्त्वांचे कोणतेही उल्लंघन हे संविधानाच्या अनुच्छेद १४ चे उल्लंघन करण्यासारखे आहे - लोकसेवकाला नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे

नाकारल्याने मनमानीपणावर आधारित असल्याच्या कारणावरून आणि परिणामी लोकसेवकला कायद्याच्या समान संरक्षणापासून वंचित ठेवल्याच्या कारणावरून, निर्णय विधिअग्राह्य ठरवता येते.

तत्त्वे/डॉक्टरीन - नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे - द ट्विन अँकर्स : निमो ज्युडेक्स इन क्वासा सुआ आणि ऑडी अल्टरम पार्टम - न्यायिक प्रक्रियेत मग ते न्यायिकवत असो किंवा प्रशासकीय स्वरूपाचे असो, नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे ज्या दुहेरी अँकरवर अवलंबून असतात ते म्हणजे निमो ज्युडेक्स इन क्वासा सुआ म्हणजेच कोणतीही व्यक्ती त्याच्या स्वत:च्या कारणासाठी न्यायाधीश होऊ शकत नाही कारण न्याय केवळ केला जाऊ नये परंतु ते स्पष्टपणे केल्याचे दिसले पाहिजे आणि ऑडी अल्टरम पार्टम, म्हणजे न्यायालयीन, न्यायिकवत किंवा प्रशासकीय कार्यवाहीमुळे प्रभावित झालेल्या व्यक्तीला कोणताही निर्णय घेण्यापूर्वी सुनावणीची संधी दिली गेली पाहिजे.

न्यायदान - सेवा न्यायशास्त्रातील योग्य कृती आणि निःपक्षपातीपणा- न्यायालये नैसर्गिक न्यायाच्या उपरोक्त तत्त्वांशी सुसंगत वैधानिक तरतुदींचा अर्थ अशा आधारावर लावतात की कोणतेही वैधानिक प्राधिकरण संविधानात नमूद केलेल्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन करणारे नाही- पुढे न्यायिक आणि न्यायिकवत कार्ये पार पाडणे अपेक्षित असलेल्या अधिकाऱ्यांच्या बाबतीत, ऑडी अल्टरम पार्टमचा नियम समान शक्तीने लागू होतो- तर्कसंगतता प्रक्रियात्मक बाबींमध्ये जीव ओतते, मग ते नोटिसचे घटक असो, नोटीसमधील मजकूर असो, चौकशीची व्याप्ती असो, उपलब्ध सामग्री असो किंवा अशा सामग्रीचे खंडन करण्याची पुरेशी संधी असो आणि हे सर्व कोणत्याही टप्प्यावर न्यायाचा अपव्यय टाळण्यासाठी आहे.

केंद्रीय नागरी सेवा (वर्गीकरण, नियंत्रण आणि अपील) नियम, १९६५ -आर. १४ - 'व्यवहार्य असेल तोपर्यंत' वाक्यप्रयोग - 'व्यवहार्य असेल तोपर्यंत' या वाक्यप्रयोगाचा वापर सूचित करतो की नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांशी तडजोड न करता कामाच्या ठिकाणी लैंगिक

छळा सारख्या संवेदनशील प्रकरणाची चौकशी करतांना व्यवहार्य आणि लवचिक अशी न्याय्य प्रक्रिया स्वीकारण्याची तक्रार समितीला मुभा उपलब्ध आहे.

न्यायदान - सेवा प्रकरणातील प्रक्रियात्मक व्यवस्थेमध्ये तर्कसंगतता - कोणताही प्रतिकूल निर्णय घेण्यापूर्वी गैरवर्तनाचा आरोप असलेल्या व्यक्तीला त्या प्रकरणाची माहिती दिली गेली पाहिजे, त्याच्या पुष्टयर्थ पुरावा दिला गेला पाहिजे आणि कोणताही प्रतिकूल निर्णय घेण्यापूर्वी त्याची बाजू मांडण्याची वाजवी संधी त्याला दिली गेली पाहिजे, हे प्रधान तत्व लक्षात घेणे आवश्यक आहे - त्याचप्रमाणे, संबंधित नियोक्त्याकडूनही न्याय्यपूर्ण वागणे आणि न्याय्य, योग्य आणि वाजवी प्रक्रिया स्वीकारणे अपेक्षित आहे- प्रक्रियात्मक व्यवस्थेमध्ये तर्कसंगतता आणणे हा संपूर्ण उद्देश आहे परंतु, तर्कसंगततेची चाचणी अमूर्त असू शकत नाही - हे व्यवहार्य असले पाहिजे आणि प्रकरणातील तथ्ये आणि परिस्थितीच्या वास्तविकतेवर आधारित असले पाहिजे.

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) कायदा २०१३ - PoSH कायद्याने देशभरातील काम करणाऱ्या महिलांना दिलेले वचन पूर्ण करण्यासाठी - योग्य निर्देश जारी केले.

अपील मंजुर करून आणि निर्देश जारी करून , न्यायालयाने

निर्णीत केले : १. १७ मार्च २००९ आणि २० एप्रिल २००९ रोजी समितीने अपीलकर्त्याला उद्देशून लिहिलेल्या पत्रांमधील मजकुरावरून, समितीने आपल्या चौकशीचा अहवाल 'वस्तुस्थिती शोधण्याची कार्यवाही' म्हणून समजून घेतला आहे, असा अपीलकर्त्याचा युक्तिवाद स्पष्ट केला जाऊ शकतो. केवळ विद्यापीठाला वस्तुस्थिती शोधण्याचा अहवाल सादर करणे आवश्यक होते असा समितीने केलेला समज, जो इ .सी . (E .C.) अध्यक्षांनी ८ सप्टेंबर २००९ रोजी जारी केलेल्या निवेदनाच्या अभ्यासातून समोर आला आहे, त्यांनी समितीचा अहवाल प्राप्त केल्यानंतर, अपीलकर्त्याला कळवले की सी. सी. एस. (सी. सी.ए.) नियमांच्या नियम १४ अंतर्गत त्याच्याविरुद्ध चौकशी करण्याचा प्रस्ताव होता. ही पहिलीच वेळ होती जेव्हा उत्तरवादींनी अपीलकर्त्याला सांगितले की, इ .सी. ने ज्ञापनाचे निवेदन,

प्रत्येक ज्ञापनाच्या समर्थनार्थ गैरवर्तनाचा आरोप आणि इतर कागदपत्रांच्या नियमांनुसार विहित केलेल्या प्रक्रियेचे पालन करण्याचा निर्णय घेतला आहे आणि अपीलकर्त्याला बचावासाठी त्याचे उत्तर सादर करण्यासाठी वेळ दिला आहे. अपीलकर्त्याने उत्तर सादर केले. परंतु ही एक मान्य स्थिती आहे की ही चौकशीची कार्यवाही सुरुवातीच्या टप्प्यावरच रद्द करण्यात आली होती आणि २८ जानेवारी २०१० रोजी घेतलेल्या निर्णयाच्या संदर्भात इ.सी. ने यापूर्वी सादर केलेल्या समितीच्या अहवालावर कार्यवाही केली होती. जेव्हा समिती स्वतः त्याच्या चौकशीच्या व्याप्तीबद्दल अस्पष्ट होती, तेव्हा समितीची जबाबदारी केवळ तथ्ये शोधण्यापुरती मर्यादित होती आणि ती सेवा नियमांतर्गत विचार केल्याप्रमाणे शिस्तपालन समितीची कार्ये पार पाडत नव्हती, अशी धारणा बाळगल्याबद्दल अपीलकर्त्याला दोषी धरले जाऊ शकत नाही. [परिच्छेद ६१] [८१७ - इ -एच; ८१८ ए]

२. हे देखील लक्षात घेण्यासारखे आहे की चौकशी पूर्ण करण्यासाठी सी.सी.एस. (सी.सी.ए.) नियमांनुसार निर्धारित केलेला कालावधी सामान्यतः नियुक्तीचा आदेश मिळाल्याच्या तारखेपासून सहा महिन्यांच्या कालावधीचा असतो. परंतु, येथे, संपूर्ण प्रक्रिया सरळ ३९ दिवसांतच पूर्ण झाली. ही समिती आपला अहवाल सादर करण्यासाठी किती घाई करत होती हे यातून दिसून येते. ५ मे २००९ रोजी समितीने अपीलकर्त्याला उद्देशून लिहिलेल्या पत्रातून कार्यवाही संपवण्याच्या अति चिंतेचे एक स्पष्ट उदाहरण स्पष्ट होते, ज्यात त्याला सांगण्यात आले होते की त्याचे उत्तर दाखल करण्याची आणि पुढील बयान नोंदविण्याची पुढील तारीख १२ जून २००९ होती. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, दुसऱ्याच दिवशी समितीने आधीच्या पत्रात त्रुटी आढळल्याचा दावा करून उक्त तारखा मागे सरकणारे आणखी एक पत्र जारी केले आणि अपीलकर्त्याला असे सूचित केले की त्याचे उत्तर दाखल करण्याची तारीख '१२ मे २००९' म्हणून वाचली जावी आणि पुढील साक्ष अभिलेखनाची तारीख '१४ मे २००९' म्हणून वाचली जावी, ज्यामुळे तारखा संपूर्ण महिन्यापर्यंत मागे सरकल्या. २० मे २००९ रोजी समितीने अपीलकर्त्याला पत्र लिहून त्याला २० मे २००९ रोजी हजर राहण्याची शेवटची संधी दिली होती, केवळ त्याची साक्ष पूर्ण करण्यासाठीच नव्हे तर तक्रारदार आणि इतर साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्यासाठीही, यावरून समितीने दाखवलेल्या घाईचे आणखी एक मोठे उदाहरण मिळू शकते. त्याच वेळी, समितीने अपीलकर्त्याकडे आणखी

सहा जबानी पाठवल्या आणि त्याला ४८ तासांच्या आत म्हणजे २२ मे २००९ पर्यंत त्याचे उत्तर सादर करण्याचे निर्देश दिले. [परिच्छेद ६३] [८१८-इ -एच ; ८१९ - ए]

३. चौकशी समाप्त करण्यासाठी समितीने दाखवलेली अनुचित घाई, अपीलकर्त्याच्या न्याय्य सुनावणीच्या अधिकारात कपात करण्याचे समर्थन करू शकत नाही. नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचा एक महत्त्वाचा पैलू असलेल्या योग्य प्रक्रियेशी समितीने ज्या प्रकारे चौकशीची कार्यवाही आयोजित करण्याचे काम केले त्यामुळे गंभीर तडजोड करण्यात आली. वर नमूद केल्याप्रमाणे, जेव्हा सध्याच्या याचिकेतील विषयावर कार्यवाही झाली होती, तेव्हा पी.ओ.एस.एच. कायदा (PoSH Act) अस्तित्वात नव्हता आणि तेव्हा *विशाखा* मार्गदर्शक तत्त्वांद्वारे हे विषय हाताळले जात होते. या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये देखील नैसर्गिक न्यायतत्त्वांचे पालन आणि न्याय्य कार्यपद्धतीचे अनुपालन हे वगळण्यात आलेले नव्हते. या पैलूवर मार्गदर्शक तत्त्वांमधे जरी मौन असले तरी त्यामुळे समितीला नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांकडे दुर्लक्ष करून आणि अपीलकर्त्याला न्याय्य सुनावणी देण्याची वाजवी संधी कमी करून प्रकरण हाताळण्याची संधी दिली नव्हती. या न्यायालयाने वारंवार असे निरीक्षण नोंदवले आहे की जरी नियम मौन असले तरीही नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे त्यात अवलंबली पाहिजेत. पीडित/ तक्रारदारांशी न्याय्य वागण्याच्या आणि तक्रारींचे त्वरित निवारण करण्याच्या तीव्र चिंतेत, ही समिती अपीलकर्त्यावर घोर अन्याय करणारी ठरली आहे. न्याय केवळ केलाच पाहिजे असे नाही, तर तो केला जात असल्याचे स्पष्टपणे दिसले पाहिजे या मूलभूत तत्त्वाकडे त्यांनी पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे. 'ऑडी अल्टरम पार्टमची' तत्त्वे या घोडदळ पद्धतीने वाऱ्यांवर फेकली जायला नको होती. [परिच्छेद ६५] [८१९-डी -जी]

४. जेव्हा नियोक्ता स्वतः समितीच्या निवेदनाकडे दुर्लक्ष करत होता आणि समिती त्यांची कार्यवाही ही वस्तुस्थिती शोधणारी असल्याचे वर्णन करून समिती त्याच भावनेखाली राहिली, तेव्हा प्रथम समितीचा अहवाल मिळाल्यावर उत्तरवादीने थांबणे आणि पुढील पाऊल उचलण्यापूर्वी कायदेशीर स्थितीची पडताळणी करणे अधिक बंधनकारक होते. या सर्वांमध्ये, कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाची चौकशी करण्यासाठी नियम १४ अंतर्गत विहित केलेली प्रक्रिया होती, जी त्वरित निकाली काढण्याच्या बदल्यात बळी पडली, जी न्याय्य

किंवा मान्य केली जाऊ शकत नाही. सी.सी.एस. (सी.सी.ए.) नियमांच्या नियम १४ (२) अंतर्गतच्या परंतुकेचा आणि सी.सी.एस. (वर्तणूक) नियमांच्या नियम ३सी चा हेतू आणि उद्देश असा आहे की लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी करण्यासाठी स्वीकारली जाणारी प्रक्रिया, ज्यामुळे नियमांनुसार कडक शिक्षा ठोठावली जाऊ शकतो, ती न्याय्य, निःपक्षपाती आणि नियमांनुसार असणे आवश्यक आहे. तक्रार समितीने केलेल्या चौकशीदरम्यान नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे पालन करण्यावर भर देण्याबाबत नंतर अधिनियमित केलेल्या २०१३ च्या नियमांच्या नियम ७(४) मध्ये विशिष्ट उल्लेख आढळतो. परंतु कायदा किंवा नियमांच्या अनुपस्थितीतही योग्य प्रक्रियेमागील भावना कधीही दडपली जाऊ शकत नाही किंवा त्याकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकत नाही, कारण नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे हे निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेचे सार आहे आणि प्रत्येक न्यायालयीन किंवा अगदी न्यायिकवत कार्यवाहीमध्ये ते अमलात आणणे आवश्यक आहे. [परिच्छेद ६७, ६८] [८२०-डी -जी]

५. याचा अर्थ असा नाही की, जरी या समितीचे वर्णन 'चौकशी प्राधिकारी' म्हणून केले गेले असले, तरी, *मेधा कोतवालच्या* प्रकरणातील निर्णयाच्या आधारे आणि नियम १४ अंतर्गत विहित केलेल्या प्रक्रियेचे पालन करणे आवश्यक असल्याने, ती एक पूर्ण सुनावणी असल्यासारखे चौकशी करणे अपेक्षित होते. नियम १४(२) च्या परंतुकात वापरलेले 'व्यवहार्य असेल तोपर्यंत' हे वाक्यप्रयोग व्यावहारिक पद्धतीने वाचली आणि समजून घेतली पाहिजे. अनुशासनात्मक प्राधिकरणाने सुरू केलेल्या अशा कोणत्याही कार्यवाहीत, लैंगिक छळाच्या पीडितेचे अधिकार आणि दोषी कर्मचाऱ्याचे अधिकार यांच्यात एक संतुलित समतोल साधावा लागेल. त्याच वेळी, दोन्ही बाजूंच्या हितासाठी प्रक्रियेत निष्पक्षता स्वीकारणे आवश्यक आहे. शेवटी, 'व्हॉट इज सॉस फॉर द गूज इज सॉस फॉर द ग्यानडर' अर्थात एखाद्याला विशिष्ट परिस्थितीत एक व्यक्तीसाठी जे स्वीकार्य आहे ते समान परिस्थितीत दुसऱ्या व्यक्तीसाठी स्वीकार्य असले पाहिजे. [परिच्छेद ६९] [८२०-एच ; ८२१-ए -बी]

६. खरे तर, चौकशीच्या कार्यवाहीतील ठळक दोष आणि प्रक्रियात्मक त्रुटी त्यानंतरच, मे २००९ मध्ये घडल्या, जेव्हा १२ सुनावण्या झाल्या, ज्यापैकी बहुतांश एकापाठोपाठ एक, समितीने जोरदार गतीने घेतल्या. एकीकडे, समितीने अपीलपरंतुकात

कर्त्याकडे, नंतर प्राप्त झालेल्या आणखी काही तक्रारदारांच्या आणि इतर साक्षीदारांच्या साक्ष पाठवल्या आणि त्याला त्याचे उत्तर देण्यास सांगितले आणि दुसरीकडे, त्याने त्याला फिर्यादी आणि साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्यासाठी तयार राहण्याचे निर्देश दिले, तसेच एका आठवड्याच्या कालावधीत त्याची पुढील साक्ष नोंदविण्याचे निर्देश दिले. जरी अपीलकर्त्याने घेतलेली वैद्यकीय कारणे संशयास्पद वाटत असली, तरी समितीने त्याला त्याचा बचाव तयार करण्यासाठी वाजवी वेळ द्यायला हवा होता, विशेषतः जेव्हा वकिलाच्या माध्यमातून प्रतिनिधित्व करण्याची त्याची विनंती आधीच नाकारली गेली होती. या सर्व अनावश्यक चिंतेमुळेच समितीने केलेल्या चौकशीच्या प्रक्रियेला (शॉर्ट सर्किट) लघुस्वरूपाचे केले आणि प्रक्रियेच्या निष्पक्षतेला हानी पोहोचवली. [परिच्छेद ७१] [८२१-इ -एच]

७. वरील कारणांमुळे प्रक्रिया आणि तिच्या निकालावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केल्याबद्दल अपीलकर्त्याला दोष देता येणार नाही. अशा प्रकारच्या बाबी संवेदनशील असतात आणि त्या काळजीपूर्वक हाताळल्या गेल्या पाहिजेत यात शंका नाही. अपीलकर्त्यावर लैंगिक छळाचे गंभीर आरोप करणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून उत्तरवादीना सुमारे सतरा तक्रारी प्राप्त झाल्या होत्या. परंतु जेव्हा चौकशी कडक शिक्षेच्या कार्यवाहीला कारणीभूत ठरू शकते, अशा वेळेस, तपासाच्या प्रक्रियात्मक निष्पक्षतेला पूर्णपणे त्यागणे हा आधार नसेल. जेव्हा घेतलेल्या निर्णयाची वैधता प्रक्रियेच्या निष्पक्षतेवर अवलंबून असते आणि स्वीकारलेली प्रक्रियाच संशयास्पद बनते, तेव्हा घेतलेला निर्णय न्यायालयीन परिनिरीक्षणाला तोंड देऊ शकत नाही आणि हस्तक्षेपासाठी व्यापकपणे खुला असतो. केवळ योग्य प्रक्रियाच न्याय्य परिणामाची हमी देऊ शकते असे म्हटले जाते, हे विनाकारण नाही. या प्रकरणात, लैंगिक छळाच्या पीडितांशी योग्य वागण्याच्या समितीच्या चिंतेमुळे त्यांचे अधिक नुकसान झाले आहे. [परिच्छेद ७२] [८२२-ए-सी]

८. त्यामुळे, या न्यायालयाचे असे मत आहे की, समितीने मे २००९ महिन्यापासून अमलात आणलेली कार्यवाहीत संबंधित नियमांमध्ये विहित केलेल्या 'व्यवहार्य असेल तोपर्यंत' निकषांची कमी होती. चौकशी करण्यासाठीच्या समितीने विवेकबुद्धीचा अयोग्यरित्या वापर करून नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे उल्लंघन केले आहे. परिणामी,

अपीलकर्त्याच्या सेवा संपुष्टात आणण्याच्या इ.सी. ने घेतलेल्या निर्णयाचे समर्थन करणारा, अपील प्राधिकरणाने योग्यरित्या समर्थन केलेला आक्षेपार्ह निर्णय कायम ठेवला जाऊ शकत नाही आणि त्यानुसार तो रद्दबातल केला जातो आणि खालील निर्देशांसह बाजूला ठेवला जातोः (i) हे प्रकरण ५ मे २००९ रोजी होते त्याप्रमाणे चौकशीची कार्यवाही करण्यासाठी तक्रार समितीकडे परत पाठवण्यात आले आहे; (ii) समिती अपीलकर्त्याला स्वतःचा बचाव करण्यासाठी पुरेशी संधी देईल; (iii) अपीलकर्ता कार्यवाही स्थगित करण्याची मागणी करणार नाही; (iv) समिती योग्य आदेशांसाठी शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाकडे अहवाल सादर करेल; (v) प्रदीर्घ कालावधी लक्षात घेऊन, उत्तरवादींना समितीने ठरवलेल्या पहिल्या सुनावणीच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत संपूर्ण प्रक्रिया पूर्ण करण्याचे निर्देश दिले जातात; (vi) समिती आणि शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाद्वारे पाळली जाणारी कार्यपद्धती नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांद्वारे मार्गदर्शित केली जाईल; (vii) लागू केलेले नियम संबंधित वेळी जसे लागू होते तसेच असतील; (viii) समिती आणि शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाने घेतलेला निर्णय केवळ गुणवत्तेनुसार आणि कायद्यानुसारच असेल; (ix) चौकशी पूर्ण होईपर्यंत आणि शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाकडून निर्णय होईपर्यंत अपीलकर्त्याला त्वरित यथापूर्वकरण करण्याचा किंवा मागील वेतन परत मिळवण्याचा दावा करण्याचा अधिकार राहणार नाही. [परिच्छेद ७३] [८२२-डी -एच ; ८२३-ए -बी]

मनेका गांधी वि. युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर **(१९७८) १ एससीसी २४८: [१९७८] २ एस. सी. आर. ६२१;** *रुस्तम कावासजी कूपर विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया* **(१९७०) १ एस. सी. सी. २४८:[१९७०] ३ एससीआर ५३०;** *दिल्ली परिवहन महामंडळ विरुद्ध डी. टी. सी. मजदूर काँग्रेस आणि इतर* **(१९९१) सप्पलिमेंटरी (१) एस. सी. सी. ६००: [१९९०] १ सप्पलिमेंटरी एस. सी. आर. १४२;** *युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर विरुद्ध तुलसीराम पटेल* **(१९८५) ३ एस. सी. सी. ३९८: [१९८५] २ सप्पलिमेंटरी. एस. सी. आर. १३१ – चे अनुसरण केले.**

मेधा कोतवाल लेले वि. यूनियन ऑफ इंडिया **(२०१३) १ एस. सी. सी. २९७:[२०१२] ९ एस. सी. आर. ८९५**; *हिरा नाथ मिश्रा आणि इतर विरुद्ध प्राचार्य, राजेंद्र वैद्यकीय महाविद्यालय, रांची आणि इतर* **(१९७३) १ एस. सी. सी. ८०५**; *पी. डी. अग्रवाल वि. भारतीय स्टेट बँक आणि इतर* **(२००६) ८ एस. सी. सी. ७७६:[२००६] १ सप्पलिमेंटरी. एस. सी. आर. ४५४**; *विशाखा आणि इतर विरुद्ध राजस्थान राज्य आणि इतर* **(१९९७) ६ एस. सी. सी. २४१: [१९९७] ३ सप्पलिमेंटरी. एस. सी. आर. ४०४**; *ए.के. गोपालन वि. मद्रास राज्य* **(१९५०) एस. सी. सी. २२८**; *मध्यमम ब्रॉडकास्टिंग लिमिटेड वि. यूनियन ऑफ इंडिया आणि इतर* **(२०२३) एस. सी. सी. ऑनलाईन ३६६**; *ए. के. क्राईपाक आणि इतर विरुद्ध यूनियन ऑफ इंडिया आणि इतर* **(१९६९) २ एस. सी. सी. २६२ : [१९७०] १ एस. सी. आर. ४५७; इन रे. एच. के. (सर्व अर्भक) (१९६७) १ ऑल ई. आर. २२६**; *मंगीलाल वि. एम. पी. राज्य.* **(२००४) २ एस. सी. सी. ४४७: [२००४] १ एस. सी. आर. १**; *यूनियन ऑफ इंडिया विरुद्ध कर्नल जे. एन. सिन्हा आणि इतर* **(१९७०) २ एस. सी. सी. ४५८: [१९७१] १ एस. सी. आर. ७९१**; *स्वदेशी कॉटन मिल्स विरुद्ध यूनियन ऑफ इंडिया* **(१९८१) १ एस. सी. सी. ६६४: [१९८१] २ एस. सी. आर. ५३३**; *मेधा कोतवाल लेले आणि इतर विरुद्ध यूनियन ऑफ इंडिया आणि इतर* **(२०१३) १ एस. सी. सी. ३११**; *डॉ. विजयकुमारन सी. पी. व्ही. वि. केरळ केंद्रीय विद्यापीठ आणि इतर,* **(२०२०) १२ एस. सी. सी. ४२६: [२०२०] ३ एस. सी. आर. ३७४ - वर अवलंबित.**

संदीप खुराना विरुद्ध दिल्ली ट्रान्स्को लिमिटेड आणि इतर **आय. एल. आर. २००६ (११) डेल १३१३;** *प्राध्यापक गिरिधर मद्रास विरुद्ध भारतीय विज्ञान संस्था त्यांचे अध्यक्षांमार्फत आणि इतर* **(२०१९) एस. सी. सी. ऑनलाईन कार ३५०८;** *अविनाश मिश्रा विरुद्ध यूनियन ऑफ इंडिया* **२०१४ एस. सी. सी. ऑनलाईन डेल १८५६ – संदर्भित.**

निर्णयविधि संदर्भ

[२०१२] ९ एस.सी.आर.८९५ मधील	**परिच्छेद १५ वर**	**अवलंबित**
[१९८५] २ सप्प.एस.सी.आर. १३१ मधील	**परिच्छेद २१ चे**	**अनुसरण**
(१९७३) १ एस. सी. सी. ८०५ मधील	**परिच्छेद २५ वर**	**अवलंबित**
[२००६] १ सप्प.एस. सी. आर. ४५४ मधील	**परिच्छेद २५ वर**	**अवलंबित**
[१९९७] ३ सप्प.एस.सी.आर.४०४ मधील	**परिच्छेद २६ वर**	**अवलंबित**
[१९७८] २ एस. सी. आर. ६२१ मधील	**परिच्छेद ३७ चे**	**अनुसरण**
[१९७०] ३ एस. सी. आर. ५३०	**परिच्छेद ३८ चे**	**अनुसरण**
(१९५०) एस. सी. सी. २२८ मधील	**परिच्छेद ३८ वर**	**अवलंबित**
[१९९०] १ सप्प.एस.सी.आर. १४२	**परिच्छेद ३९ चे**	**अनुसरण**
[१९७०] १ एस. सी. आर. ४५७ मधील	**परिच्छेद ४१ वर**	**अवलंबित**
[२००४] १ एस. सी. आर. १ मधील	**परिच्छेद ४२ वर**	**अवलंबित**
[१९७१] १ एस. सी. आर. ७९१ मधील	**परिच्छेद ४३ वर**	**अवलंबित**
[१९८१] २ एस. सी. आर. ५३३ मधील	**परिच्छेद ४४ वर**	**अवलंबित**
(२०१३) १ एस. सी. सी. ३११ मधील	**परिच्छेद ४९ वर**	**अवलंबित**
[२०२०] ३ एस. सी. आर. ३७४ मधील	**परिच्छेद ५७ वर**	**अवलंबित**

दिवाणी अपील अधिकार क्षेत्र : २०१४ चे दिवाणी अपील क्र.२४८२

२०११ च्या री.या क्र. ६०२ मधील पणजी येथील मुंबई उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाचे दि. १५.०३.२०१२ रोजीचे निकाल आणि आदेशावरून.

विश्वजीत भट्टाचार्य, वरिष्ठ अधिवक्ता, अतुल झा, प्रज्ञान प्रदीप शर्मा, सूर्य नारायण पात्रो, एन. बी. व्ही. श्रीनिवास रेड्डी, प्रियोंकू अंजन गोगोई, पी. व्ही. योगेश्वरन, अपीलकर्त्याचे वकील.

मिस.रुचिरा गुप्ता, शिशिर देशपांडे, मिस.उर्वी कपूर, दीप नारायण सरकार, उत्तरवादींचे वकील.

न्यायालयाचा पुढील निर्णय देण्यात आलाः

इंडेक्स*

ए.	**अपीलाची व्याप्ती**		**१**
बी.	**घटनांचा क्रम**		**१-८**
	(अ) पहिल्या समितीसमोरील कार्यवाही	१-६	
	(ब) कार्यकारी परिषदेसमोरील कार्यवाही	६-८	
सी.	**शिस्तभंगविषयक प्राधिकारी आणि अपील प्राधिकरण यांचा निर्णय**		**८-९**
डी.	**उच्च न्यायालयाचा निर्णय**		**९-१०**
ई.	**पक्षांच्या वकिलांनी मांडलेले युक्तिवाद**		**१०-१६**
	(अ) अपीलकर्त्याचे वकील	१०-१२	
	(ब) उत्तरवादी क्रमांक २ आणि ३ चे वकील	१२-१६	
एफ.	**ट्रायडः भारताच्या संविधानाचे अनुच्छेद ३०९, ३१०, आणि ३११**		**१६-१९**
	(अ) अनुच्छेद ३०९: सेवेच्या अटी	१७	

(ब) अनुच्छेद ३१०: डॉक्टरीन ऑफ प्लेझर १८

(क) अनुच्छेद ३११: नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे प्रकटीकरण १९

जी. <u>अनुच्छेद १४: नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचा आधार</u> २०-२१

एच. <u>द ट्विन अँकरः निमो ज्युडेक्स इन क्वासा सुआ आणि ऑडी अल्टरम पार्टम</u> २१-२६

आय. <u>सेवा न्यायशास्त्रातील योग्य कृती आणि निःपक्षपातीपणा</u> २६-२९

जे. <u>द स्टेट्यूटरी रेजीम (वैधानिक व्यवस्था)</u> २९-३१

(अ) गोवा विद्यापीठ संविधि २९

(ब) सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) नियम [C.C.S. (C.C.A.) Rules] २९-३०

(क) 'व्यवहार्य असेल तो पर्यंत' या नियमाचा व्यावहारिक वापर ३०-३१

के. <u>'विशाखा' प्रकरणापासून पॉश (PoSH ACT) कायद्यापर्यंतचा प्रवास</u> ३१-३८

(अ) विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वेः पोकळी भरणे ३१-३३

(ब) मेधा कोतवाल लेले प्रकरणः मांड्यामस जारी ठेवून पाठपुरावा ३३-३६

(क) पॉश कायदा (PoSH ACT) आणि नियम ३६-३७

बनवणे

(ड) प्रक्रियात्मक व्यवस्थेमध्ये तर्कसंगतता ३७-३८

एल. <u>विश्लेषण आणि चर्चा</u> **३८-४९**

(अ) न्यायिक पुनर्विलोकनात उच्च न्यायालयाच्या हस्तक्षेपाची व्याप्ती ३९-४०

(ब) 'व्यवहार्य असेल तो पर्यंत' पालन करण्याची व्याप्ती ४०-४२

(क) समितीच्या आदेशाची समज ४२-४४

(ड) कार्यवाहीची वावटळ ४४-४७

(ई) कार्यकारी परिषद कशी अपयशी ठरली? ४७-४९

एम. <u>निष्कर्ष</u> **४९-५२**

एन. <u>उपसंहार</u> **५३-५५**

ओ. <u>निर्देश</u> **५५-५९**

****

हिमा कोहली, न्यायमूर्ति

<u>अ. अपीलाची व्याप्ती</u>

१. गोवा विद्यापीठाच्या कार्यकारी परिषदेने[३] (शिस्तभंगविषयक प्राधिकरण) कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ रोखण्यासाठीच्या स्थायी समितीचा[५] अहवाल[४] स्वीकारून त्यांना केंद्रीय नागरी सेवा (वर्गीकरण, नियंत्रण आणि अपील) नियम, १९५६ च्या नियम ११ (IX)[६] अंतर्गत सेवेतून बडतर्फ करण्याची आणि भविष्यातील नोकरीतून अपात्र ठरवण्याची कडक शिक्षा ठोठावली, जी राज्यपाल आणि गोवा विद्यापीठाचे कुलपती यांनी अपीलीय प्राधिकरण[७]

म्हणून कायम ठेवली होती, त्या आदेशाविरुद्ध[२] दाखल केलेली रिट याचिका[३] फेटाळून लावत, गोवा येथील मुंबई उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने १५ मार्च २०१२ रोजी दिलेल्या निर्णयाला अपीलकर्त्याने आव्हान दिले आहे.

ब. घटनांचा क्रम

(अ) पहिल्या समितीसमोरील कार्यवाही :

२. प्रकरणाची तथ्यात्मक सारणी कालक्रमानुसार ठेवण्याची आवश्यकता आहे. अपीलकर्त्याने आपली कारकीर्द उत्तरवादी क्र. २ - गोवा विद्यापीठात राज्यशास्त्र विभागात तात्पुरते व्याख्याते म्हणून १९९६ साली सुरु केली. २००३ साली त्यांची या विभागाचे प्रमुख म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. अपीलकर्त्याचे विधान, ज्यास विरोधीपक्षाने जोरदारपणे खंडन केले आहे, असे आहे की दोन विद्यार्थिनींनी त्यांच्या विरोधात राज्यशास्त्र विभागाच्या विभागीय परिषदेने ठराव मंजूर केल्यामुळे व्यथित होऊन त्यांच्या मित्रांसह उत्तरवादी क्र.२ - विद्यापीठाकडे अपीलकर्त्यावर शारीरिक छळाचा आरोप केला. उत्तरवादी क्र.२ विद्यापीठाचे कुलसचिव यांनी तक्रारी प्राप्त[९] केल्यावर समितीने सुरू केलेल्या चौकशीचा प्रारंभिक बिंदू या तक्रारी[८] होत्या. समितीने अपीलकर्त्याला नऊ तक्रारींमध्ये त्याच्यावर लावलेल्या आरोपांचे स्पष्टीकरण देण्यास आणि २४ एप्रिल २००९ रोजी वैयक्तिक सुनावणीसाठी हजर राहण्यास सांगणारी नोटीस[१०] बजावली, जी तारीख नंतर बदलून २७ एप्रिल २००९ करण्यात आली. दरम्यान, उत्तरवादी क्र. २ -विद्यापीठाचे कुलसचिवांनी अपीलकर्त्याला कार्यभार सोपवण्याचे आणि चौकशी पूर्ण होईपर्यंत रजेवर जाण्याचे निर्देश दिले.

३. अपीलकर्त्याने समितीला त्रेपन्न पानांचे तपशीलवार उत्तर दिले, ज्यात त्यांनी समितीने केलेल्या चौकशीवर काही प्राथमिक आक्षेप नोंदविले, विद्याशाखेच्या सदस्यांच्या संगनमताने काही लहरी विद्यार्थ्यांनी त्यांच्याविरुद्ध सुसंघटित कट रचल्याचा आरोप केला आणि समितीने त्यांच्याकडे पाठवलेल्या विद्यार्थिनींच्या चौदा वक्तव्यांमधील मजकूर नाकारला. त्यांच्यावरील लैंगिक छळाचे आरोप पूर्णपणे खोटे आणि निराधार असल्याचे त्यांनी निष्कर्ष काढले. पक्षपातीपणाच्या आधारावर आणि आपले अधीनस्थ असल्याने ते पक्षपात

करण्यास प्रवण आहेत या कारणावरून समितीच्या दोन सदस्यांना हटवण्याची मागणी करणारे पत्रही अपीलकर्त्याने कुलसचिवांना पाठवले.

४. समितीने अपीलकर्त्याला २७ एप्रिल २००९ रोजी सुनावणीसाठी बोलाविले. अपीलकर्त्याने असा आरोप केला होता की त्यांना समिती कक्षाबाहेर थांबवून सर्व तक्रारदारांची साक्ष आणि त्यांनी दिलेल्या साक्षीदारांची साक्ष नोंदवण्यात आली होती. त्यांना नंतर बोलावण्यात आले आणि समितीने त्यांचे निवेदन नोंदविले. पुढील सुनावणीच्या वेळीही, २८ एप्रिल २००९ रोजी, समितीने अशीच प्रक्रिया अवलंबविली होती. ३० एप्रिल २००९ रोजी, अपीलकर्त्याला त्यांचा विरोधात प्राप्त झालेल्या आणखी एका लैंगिक छळाच्या तक्रारीसह समितीकडून नोटीस मिळाली, ज्यावर त्यांना उत्तर देण्याचे आणि ६ मे २००९ रोजी हजर राहण्याचे निर्देश देण्यात आले. २ मे २००९ रोजीच्या पत्राद्वारे, अपीलकर्त्याने अतिरिक्त तक्रारीचे उत्तर सादर करण्यासाठी अधिक वेळ मागितला आणि समितीसमोर आपली बाजू मांडण्यासाठी वकिलाला नियुक्त करण्याची परवानगी मागितली.

५. अपीलकर्त्याने ८ मे २००९ रोजी नोटीसवर आपले उत्तर सादर केले. ६ मे २००९ रोजी, वकिलाला नियुक्त करण्याची अपीलकर्त्याची विनंती समितीने नाकारली. त्याच दिवशी, समितीने आधीच्या पत्रासाठी[११] एक शुद्धिपत्र जारी केले होते, ज्यात त्यांना सांगण्यात आले होते की, त्यांचे उत्तर दाखल करण्यासाठी निश्चित केलेली पुढील तारीख "१२ जून, २००९" ऐवजी "१२ मे, २००९" म्हणून वाचली जावी आणि पुढील साक्ष देण्याची तारीख "१२ जून, २००९" ऐवजी "१४ मे, २००९" म्हणून वाचली जावी.

६. ८ मे २००९ रोजी लिहिलेल्या पत्राद्वारे, ती ना विद्यापीठाची विद्यार्थिनी होती ना कर्मचारी होती या कारणावरून अपीलकर्त्याने उत्तरवादी क्र.२ विद्यापीठाच्या माजी विद्यार्थिनींकडून प्राप्त झालेल्या तक्रारीवर[१२] समितीने केलेल्या चौकशीवर आक्षेप घेतला. याव्यतिरिक्त, त्यांनी त्यांना आधीच उपलब्ध करून दिलेल्या कबुलीजबाबाव्यतिरिक्त या तक्रारीची प्रत मागितली.

७. १२ मे २००९ रोजी, अपीलकर्त्याने तक्रारदारांनी आपल्यावर लावलेल्या काही आरोपांचे खंडन करण्यासाठी एका साक्षीदाराचे प्रतिज्ञापत्र पाठवले. सम तारखेच्या पत्राद्वारे समितीने विद्याशाखेचे सदस्य डॉ. राहुल त्रिपाठी यांचे अतिरिक्त निवेदन पाठवले, ज्यांनी अपीलकर्त्याविरुद्धच्या तक्रारींची चौकशी करण्यासाठी स्थापन केलेल्या समितीतून राजीनामा दिला होता आणि साक्षीदार म्हणून साक्ष दिली होती.

८. तीव्र पाठदुखीमुळे रुग्णालयात दाखल करण्यात आल्याच्या कारणावरून अपीलकर्त्याने १३ मे २००९ रोजी समितीला पत्र लिहून हजर राहण्यासाठी काही वेळ मागितला. १४ मे २००९ रोजीच्या नोटीसद्वारे, समितीने अपीलकर्त्याला त्यांचे जबाब नोंदविण्यासाठी आणि इतर तक्रारकर्तांच्या नवीन जबाबास लेखी उत्तर सादर करण्यासाठी १९ मे २००९ रोजी हजर राहण्याचे निर्देश दिले. विनंती केल्याप्रमाणे आणखी मुदतवाढ देण्यास मात्र समितीने नकार दिला.

९. दरम्यान, १३ मे २००९ रोजीच्या पत्राद्वारे, अपीलकर्त्याने उत्तरवादी क्र. २ - विद्यापीठेस आरोग्याच्या कारणास्तव स्वेच्छानिवृत्तीसाठी अर्ज सादर केला. मात्र, १८ मे २००९ रोजी त्यांनी हा अर्ज मागे घेतला. त्याच दिवशी, अपीलकर्त्याच्या भावाने नियुक्त केलेल्या वकिलाने उत्तरवादी क्र. २ आणि ३ यांना नोटीस बजावून अपीलकर्त्याला समितीसमोर हजर राहण्यासाठी एक महिन्याची मुदत वाढ मिळण्याची मागणी केली.

१०. २० मे २००९ रोजी लिहिलेल्या पत्रात समितीने नमूद केले आहे की, अपीलकर्ता आपले पुढील जबाब नोंदविण्यासाठी १९ मे २००९ रोजी हजर राहण्यास अपयशी ठरले असले तरी, त्यांना आपला जबाब नोंदविण्यासाठी आणि तक्रारदारांसह साक्षीदाराची उलटतपासणी करण्यासाठी २३ मे २००९ रोजी हजर राहण्याची शेवटची संधी दिली जात आहे. याव्यतिरिक्त, अपीलकर्त्याकडे आणखी सहा निवेदने पाठवण्यात आली, ज्यात २२ मे २००९ पर्यंत त्यांचे उत्तर मागितले गेले.

११. अपीलकर्त्याने आरोग्याच्या कारणास्तव २३ मे २००९ रोजी कार्यवाहीला उपस्थित राहण्यास असमर्थता दर्शवत समितीला आणखी एक पत्र[१३] पाठवले आणि कार्यवाही ३ ते ४ आठवड्यांनी पुढे ढकलण्याची विनंती केली. तथापि, त्याच दिवशी समितीने त्यांची विनंती फेटाळली आणि अपीलकर्त्याला २३ मे २००९ रोजी हजर राहण्याचे निर्देश देण्यात आले, अन्यथा समिती पुढील कार्यवाही करेल असे त्यांना सूचित करण्यात आले. समितीची कार्यवाही पुढे ढकलण्याची मागणी करण्यासाठी अपीलकर्त्याने केलेल्या दुसऱ्या विनंतीचेही[१४] तेच झाले.

१२. सुमारे दहा दिवसांनंतर, अपीलकर्त्याने समितीच्या अध्यक्षांना एक पत्र[१५] पाठवले ज्यामध्ये इतर गोष्टींबरोबरच ते त्यांचा आजारातून अंशतः बरे झाले आहे आणि साक्ष देण्याच्या स्थितीत असल्याचे नमूद केले होते. त्यांना मिळालेल्या अतिरिक्त निवेदनांवर उत्तर देण्यास त्यांनी नवीन तारखा मागितल्या. तथापि, तोपर्यंत समितीने अपीलकर्त्याविरुद्ध एकतर्फी कार्यवाही केली होती आणि आपला अहवाल[१६] उत्तरवादी क्रमांक २- विद्यापीठाच्या कुलसचिवांना सादर केला होता ज्यात असे सांगितले की चौकशीच्या संदर्भात १८ बैठका झाल्या होत्या ज्यात तक्रारीत नमूद असलेल्या अपीलकर्त्याने केलेल्या लैंगिक छळ प्रस्थापित झाले होते जे गंभीर गैरवर्तन आहे आणि सी.सी.एस.(C.C.S.) वर्तणूक नियमांचे नियम ३(१)(III) चे घोर उल्लंघन आहे आणि परिणामी, त्यांची सेवा समाप्त करण्याची शिफारस केली.

<u>(ब) कार्यकारी परिषदेसमोरील कार्यवाही :</u>

१३. इ सी (E .C) ने १३ जून २००९ रोजी बैठक घेतली ज्यात समितीने सादर केलेला अहवाल स्वीकारला गेला आणि अपीलकर्त्याला तात्काळ प्रभावाने निलंबित करण्यात आले. ८ सप्टेंबर २००९ रोजीच्या ज्ञापनद्वारे इ.सी (E .C) च्या अध्यक्षांनी अपीलकर्त्याला कळविले की, इ.सी (E .C) ने सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) [C.C.S. (C.C.A.) Rules] नियमांच्या नियम १४ अंतर्गत त्यांच्याविरुद्ध चौकशी करण्याचा प्रस्ताव मांडला आहे. या ज्ञापन सोबत दोषारोपपत्र, प्रत्येक गैरवर्तनाच्या संदर्भात दोषारोपत्राचे तपशील आणि दोषारोप सिद्ध करण्यासाठी कागदपत्रांची यादी आणि साक्षीदारांची यादी जोडली होती. अपीलकर्त्याला

त्यांच्या बचावासाठीचे लेखी निवेदन सादर करण्यासाठी आणि त्यांना व्यक्तिशः ऐकण्यात यावे किंवा नाही हे सांगण्यासाठी दहा दिवसांची मुदत देण्यात आली होती.

१४. अपीलकर्त्याने वरील ज्ञापनावर वीस पानांचे तपशीलवार उत्तर सादर केले आणि त्यांच्याविरुद्ध केलेल्या लैंगिक छळाच्या तक्रारींशी संबंधित अनेक कागदपत्रे आणि माहिती देखील लेखी निवेदन सादर करण्यासाठी संबंधित असल्याच्या कारणाने मागितली होती जी उत्तरवादी क्र. २ – विद्यापीठाच्या कुलगुरूंद्वारे[१७] अमान्य करण्यात आली आणि त्यांना उत्तर देण्यासाठी वीस दिवसांची मुदत देण्यात आली.

१५. १५ ऑक्टोबर २००९ रोजी इ.सी (E .C) ने मुंबई उच्च न्यायालयाच्या माननीय माजी न्यायाधीशांची नियुक्ती अपीलकर्त्याविरुद्ध तयार केलेल्या आरोपांची चौकशी करण्यासाठी केली आणि त्यांना (अपीलकर्त्यास) सांगण्यात आले की चौकशी अधिकारी ९ नोव्हेंबर २००९ रोजी त्यांच्याविरुद्ध तयार केलेल्या आरोपांची प्राथमिक चौकशी करतील. ९ नोव्हेंबर २००९ रोजी झालेल्या चौकशी समितीच्या पहिल्या बैठकीला अपीलकर्ता आणि त्यांचे वकील विधिवत उपस्थित होते. दुसरी बैठक ७ डिसेंबर २००९ रोजी नियोजित होती, ज्या दिवशी उत्तरवादी क्र.२ - विद्यापीठातर्फे सादरकर्ता अधिकाऱ्यांनी **मेधा कोतवाल लेले आणि इतर - विरुद्ध - युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर**[१८] या प्रकरणात या न्यायालयाने २६ मार्च २००४ रोजी दिलेला निकाल आणि केंद्रीय नागरी सेवा (वर्तणूक) नियम, १९६४[२०] च्या नियम ३ सी च्या अर्थाअंतर्गत लैंगिक छळाची तक्रार असल्यास, तक्रार समितीला कडक शास्ती ठोठावण्याच्या उद्देशाने चौकशी अधिकारी मानले जाईल अशी तरतूद करणाऱ्या सी.सी.एस.(सी.सी.ए.) नियमांच्या नियम १४ (२) च्या परंतुकेच्या दुरुस्तीचा[१९] संदर्भ दिला, ज्यामुळे माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने **मेधा कोतवाल** प्रकरणामध्ये (उपरोल्लेखित) पुढील काही निर्देश जारी केले आहेत का हे जाणून घेण्यासाठी चौकशी अधिकाऱ्याने चौकशी स्थगित ठेवण्याचा निर्णय घेतला.

१६. १५ डिसेंबर २००९ रोजी उत्तरवादी क्र.२ - विद्यापीठाचे कुलसचिवांनी अपीलकर्त्याला सांगितले की, १२ डिसेंबर २००९ रोजी झालेल्या बैठकीत इ.सी. (E.C.) ने

केलेल्या शिफारशींवर त्यांच्याविरुद्ध सुरू केलेली शिस्तभंगाची कारवाई संपुष्टात आली आहे आणि २६ एप्रिल २००४ रोजीच्या या न्यायालयाने **मेधा कोतवाल** प्रकरणात पारित केलेल्या आदेशावरून ज्यात कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ रोखण्यासाठीच्या तक्रार समितीचा अहवाल हा सी. सी. एस. (सी. सी. ए.)[C.C.S.(C.C.A.) Rules] नियमांनुसार चौकशी अहवाल मानला जाईल, जो सरकारी कर्मचाऱ्याविरुद्ध शिस्तभंगाची कार्यवाही सुरू करण्यासाठी शिस्तभंगविषयक प्राधिकाऱ्यावर बंधनकारक राहील, या आदेशावरून चौकशी अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्याचा आदेशही मागे घेण्यात आला आहे. १४ जून २००९ रोजी इ.सी. (E.C.) ने अपीलकर्त्याविरुद्ध लावण्यात आलेल्या आरोपांची चौकशी करण्यासाठी चौकशी अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्याच्या निर्णयास अनवधानाने घेतल्याचे सांगून, कुलसचिवांनी अपीलकर्त्याला सांगितले की शिस्तभंगविषयक प्राधिकारी सध्याच्या नियमांनुसार त्यांच्याविरुद्ध पुढील कार्यवाहीचा निर्णय घेतील.

क. शिस्तभंगविषयक प्राधिकारी आणि अपील प्राधिकरण यांचा निर्णय

१७. त्यानंतर इ.सी. (E.C.) च्या वतीने उत्तरवादी क्र.२ विद्यापीठाच्या कुलगुरूंनी ज्ञापन[२१] जारी करून अपीलकर्त्याला सांगितले की, २८ जानेवारी २०१० रोजी झालेल्या बैठकीत इ.सी. (E.C.) ने समितीचा अहवाल स्वीकारला होता आणि त्यांच्यावरील आरोपांचे गांभीर्य लक्षात घेता ते सेवेत कायम राहण्यास अपात्र असल्याचा निर्णय घेतला होता. नियमांत[२२] अभिप्रेत असल्याप्रमाणे त्यांना भविष्यातील नोकरीपासून अपात्र ठरवण्यासाठी बडतर्फ करण्याची कडक शास्ती ठोठावण्याचा प्रस्ताव मांडताना, अपीलकर्त्याला त्यांचे निवेदन सादर करण्यासाठी दोन आठवड्यांची मुदत देण्यात आली.

१८. अपीलकर्त्याने १३ मार्च २०१० रोजी आपले उत्तर सादर केले. त्यांच्या उत्तराची तपासणी केल्यानंतर, शिस्तभंगविषयक प्राधिकाऱ्याने १० मे २०१० रोजी दिलेल्या आदेशानुसार अपीलकर्त्याला सेवेतून बडतर्फ केले. उक्त बडतर्फ करण्याच्या आदेशाविरूद्ध अपीलकर्त्याने दाखल केलेले अपील[२३] हे अपील प्राधिकरणाच्या[२५] आदेशाद्वारे[२४] फेटाळण्यात आली.

ड. <u>उच्च न्यायालयाचा निर्णय</u>

१९. या आदेशांना मुंबई उच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले होते. उच्च न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की समितीने अपीलकर्त्याला, तक्रारदार आणि साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याची पुरेशी संधी दिली होती, परंतु त्यांनी जाणूनबुजून त्यांच्यासमोर हजर न होण्याचा निर्णय घेतला होता. अशा परिस्थितीत, त्यांच्याविरुद्ध एकतर्फी कार्यवाही करण्यासाठी आणि आपला अहवाल सादर करण्यासाठी समितीला दोषी धरले जाऊ शकत नाही. याचिकाकर्त्याने चौकशीच्या कार्यवाहीपासून दूर राहण्यासाठी क्षुल्लक कारणे देत राहिल्यामुळे, त्यांनी सादर केलेली वैद्यकीय प्रमाणपत्रे खारीज करण्यात समिती न्याय्य ठरली, असेही मत मांडण्यात आले. ही समिती अयोग्यरित्या स्थापन करण्यात आली होती किंवा तिच्या रचनेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले गेले होते कारण त्यात विभागातील त्यांच्यापेक्षा कनिष्ठ असलेल्या व्यक्तींचा समावेश होता, असे अपीलकर्त्याचे निवेदन गुणहीन म्हणून फेटाळण्यात आले. पुढे, अपीलकर्त्याला स्वतःचा बचाव करण्याची योग्य आणि वाजवी संधी न देता ही चौकशी अनावश्यक घाईघाईने करण्यात आली होती, हे प्रतिपादनही फेटाळण्यात आले. परिणामी, या प्रकरणात नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे आणि सेवा नियमांचे कोणतेही उल्लंघन झाले नाही असे मानून फेटाळण्यात आलेल्या या रिट याचिकेत उच्च न्यायालयाला कोणतीही गुणवत्ता दिसली नाही.

ई. <u>पक्षांच्या वकिलांनी मांडलेले युक्तिवाद :</u>

(अ) <u>अपीलकर्त्याचे वकील</u>

२०. अपीलकर्त्याच्या वतीने युक्तिवाद करताना, ज्येष्ठ वकील श्री. विश्वजीत भट्टाचार्य यांनी वादग्रस्त निकालावर अनेक बाबींवर टीका केली आहे. त्यांच्या युक्तिवादांचा मुख्य भर असा आहे की शिस्तभंगविषयक प्राधिकाऱ्याने पारित केलेला आणि अपील प्राधिकरणाने कायम ठेवलेला बडतर्फी आदेश[२६] हा केवळ समितीने सादर केलेल्या अहवालावर आधारित आहे, जो १७ मार्च २००९ रोजी सुरू झालेल्या आणि ५ जून २००९ रोजी संपलेल्य तथ्यशोधक कार्यवाहीपेक्षा अधिक काही नव्हता; जरी चौकशी १७ मार्च २००९ रोजी सुरू झाली होती, परंतु पहिली सुनावणी प्रत्यक्षात २७ एप्रिल २००९ रोजीच झाली होती आणि अपीलकर्त्याला स्वतःचे बचाव आणि प्रकरण प्रस्तुत करण्याची योग्य संधी ना देता अठरा बैठकांदरम्यान अठ्ठेचाळीस कागदपत्रे आणि त्रेचाळीस साक्षींवर अवलंबून राहून संपूर्ण कार्यवाही

एकोणचाळीस दिवसाच्या कालावधीत घाईघाईने बंद करण्यात आली होती. असा युक्तिवाद करण्यात आला की, समितीने मुदत वाढवण्याची[२७] अपीलकर्त्याची विनंती मान्य केली होती आणि त्यांना १२ जून, २००९ पर्यंत वेळ दिला होता, परंतु सदर कालावधी कोणत्याही योग्यकारणाशिवाय आणि अपीलकर्त्याच्या अस्वस्थतेकडे लक्ष न देता, अचानक जवळजवळ एक महिन्याने कमी करण्यात आला आणि तारीख १४ मे, २००९ पर्यंत मागे ढकलण्यात आली, जसे कि सांगण्यात आले होते. जेव्हा अपीलकर्त्याने समितीला पुढील साक्ष देण्यासाठी आणि पुढील कार्यवाही करण्यासाठी नवीन तारीख मागण्यासाठी पत्र लिहिले, तेव्हा त्यांना समजले की समितीने आपली कार्यवाही पूर्ण केली होती आणि ५ जून २००९ रोजीच आपला अहवाल सादर केला. अशाप्रकारे असे प्रतिपादित केले जात आहे की उत्तरवादींद्वारे नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे घोर उल्लंघन केले गेले आहे आणि अपीलकर्त्याला सेवेतून बडतर्फीचा आदेश देण्यापूर्वी योग्य न्यायचौकशीच्या वाजवी संधीपासून वंचित ठेवण्यात आले आहे ज्यामुळे त्याच्यावर गंभीर पूर्वग्रह निर्माण झाला आहे.

२१. ***<u>युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर - विरुद्ध - तुलसीराम पटेल</u>***[२८] या न्यायालयाच्या निर्णयाचा हवाला देत, विद्वान ज्येष्ठ वकिलांनी असा युक्तिवाद केला की भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३११(२) ज्यात असे म्हटले आहे की संघराज्य किंवा राज्याने नियुक्त केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला चौकशीशिवाय, सेवेतून बडतर्फ केले जाणार नाही किंवा काढून टाकले जाणार नाही, या अनुच्छेदच्या दुसऱ्या परंतुकेतील तीनही खंडांपैकी कोणतेही खंडाचा आधार अपीलकर्त्याला योग्य चौकशी न करता बडतर्फ करण्याचा निर्णय घेतल्याबद्दल उत्तरवादींना घेता आला नसता. असे जोरदारपणे प्रतिपादित केले गेले की सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) [C.C.S.(C.C.A.) Rules] नियमांतर्गत विहित केलेल्या प्रक्रियेच्या विरुद्ध, उत्तरवादींनी कोणतीही योग्य चौकशी केली नाही आणि पहिल्या समितीने आपला अहवाल[२९] सादर केल्याच्या तारखेपर्यंत कोणतेही आरोप तयार केले नाहीत आणि ८ सप्टेंबर २००९ रोजीच्या ज्ञापनाद्वारे उत्तरवादींनी तयार केलेले दोषारोपपत्र जे नंतर मागे घेण्यात आले आणि पहिल्या समितीने सादर केलेला अहवाल जो केवळ एक तथ्य शोधक अहवाल होता ज्यास अंतिम चौकशी मानली जाऊ शकत नाही विशेषतः जेव्हा त्याचे गंभीर परिणाम होते, अशा अहवालाच्या आधारे चौकशी थांबविण्यात आली. सी. सी एस (सी. सी. ए.)[C.C.S.

(C.C.A.) Rules] नियमांच्या नियम १४ मध्ये विहित केलेल्या प्रक्रियेत विचार केल्याप्रमाणे, समितीच्या अहवालाची तुलना चौकशी अधिकाऱ्याच्या अहवालाशी केली जाऊ शकत नाही असा आग्रह करण्यासाठी, विद्वान ज्येष्ठ वकिलांनी ***संदीप खुराना - विरुद्ध - दिल्ली ट्रान्स्को लिमिटेड आणि इतर***[३०] या प्रकरणातील दिल्ली उच्च न्यायालयाच्या माननीय एकल न्यायाधीशांच्या आणि ***प्राध्यापक गिरीधर मद्रास - विरुद्ध - भारतीय विज्ञान संस्था त्यांचे अध्यक्षांमार्फत आणि इतर*** [३१] या प्रकरणातील कर्नाटक उच्च न्यायालयाच्या माननीय एकल न्यायाधीशांच्या निर्णयाचा हवाला दिला. विहित प्रक्रियेचे असे पालन न केल्याने अपीलकर्त्यावर गंभीर अन्याय झाला आहे, नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे हे गंभीर उल्लंघन आहे. पहिल्या समितीच्या काही सदस्यांविरुद्ध अपीलकर्त्याने पूर्वग्रहचा आरोप ही केला होता.

२२. विद्वान वकिलांनी पुढे असा युक्तिवाद केला की भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३११ (२) च्या दुसऱ्या परंतुकेला जोडलेल्या तीनही खंडांपैकी कोणत्याही खंडाचा आधार अपीलकर्त्याविरुद्ध योग्य चौकशी न करण्याच्या अव्यवहार्यतेचे समर्थन करण्यासाठी घेण्यात आला नाही आणि सी.सी.एस. (सी.सी.ए.) [C.C.S.(C.C.A.) Rules] नियमांमध्ये विहित केलेल्या प्रक्रियेचे पालन करण्यात समितीचे अपयश स्वतःच संपूर्ण कार्यवाहीला दूषित करते. खरे तर, हे अपीलकर्त्याचे म्हणणे आहे की, समितीने केलेली कार्यवाही ही शिस्तभंगाची कार्यवाही असल्याचे कोणत्याही टप्प्यावर त्यांना सांगण्यात आले नव्हते आणि म्हणूनच, या समितीने सादर केलेला अहवाल उत्तरवादी सी.सी.एस. (सी.सी.ए.) [C.C.S. (C.C.A.) Rules] नियमांनुसार चौकशी अहवाल म्हणून घेऊ शकत नव्हते.

<u>(ब) उत्तरवादी क्रमांक २ आणि ३ चे वकील</u>

२३. दुसरीकडे, उत्तरवादी क्र.२ आणि ३ ची बाजू मांडणाऱ्या विद्वान वकील मिस.रुचिरा गुप्ता ने अपीलकर्त्याच्या वतीने सादर केलेले युक्तिवाद जोरदारपणे फेटाळले. त्यांनी सादर केले की उत्तरवादी क्र.२ विद्यापीठाचे चे ८ सप्टेंबर २००९ रोजीच्या ज्ञापनेत विचारात असलेल्या चौकशी न करण्याच्या निर्णयाला अपीलकर्ता योग्य टप्प्यावर आव्हान देण्यात अपयशी ठरले आहे आणि म्हणून त्यांना विलंबाने असे करण्यापासून प्रतिबंधित केले

आहे. हे निवेदन सिद्ध करण्यासाठी, त्यांनी १८ एप्रिल २००९ रोजीच्या पत्रात अपीलकर्त्याने घेतलेल्या प्राथमिक आक्षेपांचा संदर्भ दिला, ज्यात त्यांनी पाच प्राथमिक आक्षेप उपस्थित केले होते जे समितीची पुनर्रचना आणि तिच्या रचनेशी संबंधित, समितीच्या दोन सदस्यांनी त्यांच्याविरुद्ध कथितपणे पूर्वग्रह ठेवलाच्या संबंधित आणि त्यांनी मागितलेला अभिलेख त्यांना नाकारण्यात आल्याच्या संबंधित होते. परंतु, चौकशी करण्याची समितीची क्षमता किंवा अधिकारक्षेत्र आणि समितीने चौकशी करण्यासाठी स्वीकारलेल्या कार्यपद्धती, ज्याबाबत नंतर तक्रारी उपस्थित होणार होत्या, त्याबाबत अपीलकर्त्याने प्रश्न उपस्थित केले नव्हते.

२४. समिती आणि अपीलकर्ता यांच्यात झालेल्या पत्रव्यवहाराचा संदर्भ देऊन विद्वान वकीलांनी सांगितले की अपीलकर्त्याला त्यांचे उत्तर सादर करण्यासाठी किमान तीन संधी देण्यात आल्या होत्या आणि समितीने अठरा सुनावणी घेतल्या होत्या परंतु त्यांनी अनेक तारखांवर कार्यवाहीत भाग घेतला नाही. अपीलकर्ता हजर राहण्यास अपयशी ठरल्यानंतर आणि आजारपणाची क्षुल्लक कारणे सांगून आणि वारंवार स्थगितीची मागणी केल्यानंतरच समितीने त्यांच्याविरुद्ध एकतर्फी कार्यवाही केली आणि ५ जून २००९ रोजी आपला अहवाल कुलसचिवांकडे सादर केला. अशा प्रकारे असा युक्तिवाद करण्याचा प्रयत्न केला गेला की, अपीलकर्त्याने ४ जून २००९ रोजी लिहिलेल्या पत्राद्वारे केलेल्या विनंतीनुसार, त्यांना आणखी एक संधी दिली गेली असती तरीही स्तिथित कोणत्याही प्रकारे बदल झाला नसता. या संदर्भात, न्यायालयाचे लक्ष सी.सी.एस. (सी.सी.ए.) नियमांच्या [CCS (CCA) Rules] नियम १४ (२) च्या परंतुकेकडे वेधले गेले, ज्यामध्ये तक्रार समितीला नियमांमध्ये नमूद केलेल्या कार्यपद्धतीनुसार, "व्यवहार्य असेल तो पर्यंत" लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी करण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. ***अविनाश मिश्रा - विरुद्ध - युनियन ऑफ इंडिया***[३२] या प्रकरणातील दिल्ली उच्च न्यायालयाच्या द्विसदस्यीय खंडपीठाच्या निर्णयाचे उत्तरवादींच्या भूमिकेचे समर्थन करण्यासाठी उद्धृत केले गेले आहे, की "व्यवहार्य असेल तो पर्यंत" हे वाक्यप्रयोग स्वतःच सूचित करते की जोपर्यंत आरोपी अधिकाऱ्यास तक्रारीच्या संदर्भात त्याची भूमिका स्पष्ट करण्याची पुरेशी संधी दिली गेली आहे आणि संबंधित साहित्य त्यांना उघड केले गेले आहे तोपर्यंत संपूर्ण प्रक्रियेचे काटेकोरपणे पालन न करण्याचा विवेकाधिकार समितीकडे आहे.

२५. उत्तरवादी क्र .२ आणि ३ चे विद्वान वकिलांनी पुढे असे म्हंटले की, समितीने अपीलकर्त्याला साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याची, त्यांच्या साक्षीदारांना हजर करण्याची आणि स्वतःची साक्ष पूर्ण करण्याची पुरेशी संधी दिली होती, परंतु ते कोणत्या ना कोणत्या कारणास्तव कार्यवाहीला विलंब करीत राहिले. अहवालाचा संदर्भ देताना त्या म्हणाल्या की अहवालावरून दिसून येते की २५ एप्रिल २००९ रोजी अपीलकर्त्याने सादर केलेल्या तपशीलवार उत्तराची समितीने दखल घेतली होती आणि त्यावर बराच वेळ चर्चा केली होती. नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे हा अलवचिक सिद्धांत नाही आणि नैसर्गिक न्यायाच्या गरजा पूर्ण झाल्या आहेत की नाही हे पाहण्यासाठी प्रत्येक प्रकरणातील तथ्ये आणि परिस्थिती तपासली गेली पाहिजे, असा युक्तिवाद करण्यासाठी या न्यायालयाच्या ***हिरा नाथ मिश्रा आणि इतर -विरुद्ध - प्राचार्य, राजेंद्र वैद्यकीय महाविद्यालय, रांची आणि इतर***[33] आणि ***पी. डी. अग्रवाल - विरुद्ध - भारतीय स्टेट बँक आणि इतर***[34] या प्रकरणातील निर्णयांवरही भर देण्यात आला आहे. सध्याच्या प्रकरणात, या प्रकरणाची संवेदनशीलता लक्षात घेता, ज्यामध्ये उत्तरवादी क्र.२ - विद्यापीठाचे किमान सतरा विद्यार्थ्यांनी अपीलकर्त्याविरुद्ध लैंगिक छळाच्या तक्रारी दाखल केल्या होत्या, समितीने समतोल राखून आपल्या विवेकबुद्धीचा वापर केला आणि नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे उल्लंघन न करता कार्यवाही केली, जी अहवालाच्या अवलोकनावरूनच स्पष्ट होते.

२६. चौकशी करण्यापूर्वी दोषारोपपत्र तयार करण्यात समिती अपयशी ठरल्याने अपीलकर्त्याला गंभीर पूर्वग्रह निर्माण झाला होता असा दुसऱ्या बाजूने केलेला युक्तिवादही विद्वान वकिलांनी फेटाळून लावला. त्यांनी असे सादर केले की तक्रारींचा गोषवारा अगदी सुरुवातीपासूनच अपीलकर्त्याला चांगल्या प्रकारे माहित होता आणि तक्रारदार आणि इतर साक्षीदारांचे सर्व संबंधित निवेदने त्यांना योग्यरित्या पुरवण्यात आले होते. या तक्रारींना उत्तर देण्याची, साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याची आणि बचावासाठी स्वतःच्या साक्षीदारांना हजर करण्याची पुरेशी संधी त्यांना देण्यात आली होती. उत्तरवादी क्र. २-विद्यापीठाचे ८ सप्टेंबर २००९ रोजीच्या ज्ञापनाच्या आधारे अपीलकर्त्याविरुद्ध त्यानंतर स्थापन केलेली चौकशी कार्यवाही संपुष्टात आणल्याचा निर्णय समजावून सांगतांना, विद्वान वकिलांनी २६

एप्रिल २००४ रोजी या न्यायालयाने **मेधा कोतवालच्या प्रकरणात** (उपरोल्लेखित) पारित केलेल्या आदेशाचा संदर्भ दिला, ज्यात स्पष्ट केले होते की **विशाखा आणि इतर - विरुद्ध - राजस्थान राज्य आणि इतर**[३५] मध्ये विचार केल्याप्रमाणे तक्रार समिती, सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) नियमांच्या [CCS (CCA) Rules] उद्देशांसाठी चौकशी प्राधिकरण असेल आणि उक्त समितीचा अहवाल हा चौकशी अहवाल मानला जाईल ज्यावर शिस्तभंगविषयक प्राधिकारी नियमांनुसार कार्य करतील. अपीलकर्त्याविरुद्ध तयार केलेल्या आरोपांची चौकशी करण्यासाठी चौकशी प्राधिकरणाची नियुक्ती करून इ.सी. (E.C.) ने प्रामाणिक चूक केली होती आणि १५ ऑक्टोबर २००९ रोजीचा आदेश मागे घेण्याचा उपरोक्त निर्णय १५ डिसेंबर २००९ रोजी अपीलकर्त्याला योग्यरित्या कळवण्यात आला होता, असे सादर करण्यात आले. त्यानंतरच, इ.सी. (E.C.) ने अपीलकर्त्याला, समितीने सादर केलेला अहवाल स्वीकारण्याच्या निर्णयावर आपले निवेदन सादर करण्यासाठी आणि त्याच्यावर सेवेतून बडतर्फ करण्याचे कडक शास्ती लादण्यासाठी एक नवीन ज्ञापन [३६] जारी केले.

२७. अशा प्रकारे असे सादर करण्यात आले की अपीलकर्त्याला कोणताही पूर्वग्रह निर्माण झाला नाही आणि समितीने प्रकरणातील दिलेल्या तथ्यांमध्ये आणि परिस्थितींमध्ये नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे "व्यवहार्य असेल तो पर्यंत" पालन केले होते. अपीलकर्त्यावर कोणतीही कार्यवाही करण्यापूर्वी केवळ समितीनेच नव्हे, तर शिस्तभंगविषयक प्राधिकारी आणि अपील प्राधिकरणानेही त्यांना पुरेशी संधी दिली होती. त्यामुळे, हे प्रकरण "संधी नाही" किंवा "सुनावणी नाही" असे नसून सी.सी.एस. (सी.सी.ए.) नियमांच्या [CCS (CCA) Rules] कलम ११ (९) मध्ये निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे, अपीलकर्त्याला सेवेतून बडतर्फ करण्याचे कडक शास्ती ठोठावण्यापूर्वी त्यांना देण्यात आलेली "पुरेशी संधी" आणि "निष्पक्ष सुनावणी" असे प्रकरण होते.

एफ. <u>द ट्रायडः भारताच्या संविधानाचे अनुच्छेद ३०९ ,३१० आणि ३११</u>

२८. संघराज्य आणि राज्यांखालील सेवा, संविधानाच्या भाग XIV मध्ये प्रशासित केल्या जातात. संविधानाचे अनुच्छेद ३०९ ज्यामध्ये संघराज्य किंवा राज्य सेवेत असलेल्या व्यक्तींची भरती आणि सेवेच्या अटींची तरतूद आहे, अनुच्छेद ३१० जे संघराज्य किंवा राज्य

सेवेत असलेल्या व्यक्तींच्या कार्यकाळाच्या संदर्भात आहे आणि अनुच्छेद ३११ जे संघराज्य किंवा राज्यांतर्गत नागरी पदांवर कार्यरत असलेल्या व्यक्तींची बडतर्फ, हकालपट्टी किंवा पद कमी करण्याशी संबंधित आहे, ते एकमेकांशी जोडलेले आहेत आणि "एकात्मिक संपूर्ण रचना करतात, त्यांच्यामध्ये एक मूलभूत आणि विषयगत एकता आहे"[३७].

(अ) <u>अनुच्छेद ३०९: सेवेच्या अटी</u>

२९. अनुच्छेद ३०९ स्वतःहून सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या भरतीसाठी किंवा सेवेच्या अटींसाठी तरतूद करत नाही, परंतु योग्य विधिमंडळाला कायदे बनवण्याचा आणि राष्ट्रपतींना आणि राज्य सरकारला या बाबींशी संबंधित नियम बनवण्याचा हा अधिकार प्रदान करतो. अनुच्छेद ३०९ मधील '*सेवेच्या अटी*' या शब्दप्रयोगामध्ये, पद धारण करण्याचे नियमन करणाऱ्या सर्व अटींचा समावेश आहे ज्यात एखाद्या व्यक्तीने सेवेत प्रवेश केल्यापासून त्याच्या निवृत्तीपर्यंत आणि अगदी निवृत्तीनंतरही निवृत्तिवेतन, प्रलंबित शिस्तभंगाची कार्यवाही इ. सारख्या बाबींचा समावेश आहे. या शब्दप्रयोगामध्ये अशा व्यक्तीला सेवेतून काढून टाकण्याचा अधिकार देखील समाविष्ट आहे[३८]. योग्य विधिमंडळाद्वारे कायदा लागू केला जाऊ शकतो किंवा प्रक्रिया ठरवण्यासाठी अनुच्छेद ३०९ अंतर्गत योग्य कार्यकारी मंडळाद्वारे नियम तयार केले जाऊ शकतात आणि प्राधिकाऱ्याद्वारे सरकारी कर्मचाऱ्याविरुद्ध[३९] शिस्तभंगाची कार्यवाही सुरू केली जाऊ शकते. पुढे असे म्हटले गेले आहे की अनुच्छेद ३११ अन्वये सरकारी कर्मचाऱ्याला देण्यात येणाऱ्या अधिकारांचे उल्लंघन करणारा कोणताही कायदा किंवा नियम रद्द केला जाईल[४०]. त्याचप्रमाणे, असा कायदा किंवा नियम जर संविधानाच्या भाग III अन्वये देण्यात येणारे कोणत्याही मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करत असेल तर तो रद्द मानला जाईल.

(ब) <u>अनुच्छेद ३१०: डॉक्टरीन ऑफ प्लेझर</u>

३०. अनुच्छेद ३१० मध्ये "डॉक्टरीन ऑफ प्लेझर" समाविष्ट आहे आणि सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या संदर्भात, त्यांच्या सेवेच्या कालावधीशी संबंधित आहे. अनुच्छेद ३१०(१) अन्वये सरकारी कर्मचाऱ्यांचा कार्यकाळ संविधानाने स्पष्टपणे तरतूद केल्याखेरीज राष्ट्रपती किंवा राज्याच्या राज्यपालांच्या इच्छेच्या अधीन राहील. हे अनुच्छेद इंग्लंडमधील क्राऊनच्या

अधिकारांशी साधर्म्य आहे, जेथे क्राऊनचे सर्व लोकसेवक अधिकारी आणि सेवक, क्राऊनच्या इच्छेनुसार नियुक्त केले जातात आणि कोणतेही कारण[४१] न देता त्यांच्या सेवा इच्छेनुसार संपुष्टात आणल्या जाऊ शकतात. म्हणूनच सरकारी कर्मचाऱ्याचा कार्यकाळ हा संविधानात स्पष्टपणे तरतूद केल्याखेरीज, राष्ट्रपती किंवा राज्याच्या राज्यपालांच्या इच्छेच्या अधीन असतो. अशा सेवांचे सर्व सदस्य ज्यांना सरकारी तिजोरीतून त्यांचे स्टायपेंड मिळते, मग ते पदानुक्रमाच्या शीर्षस्थानी असोत किंवा अगदी तळाशी असोत, ते शेवटी जनतेला जबाबदार असतात आणि त्यांची कर्तव्ये जबाबदारीने, कार्यक्षमतेने, प्रभावीपणे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे जनतेच्या उच्च हितासाठी पार पाडणे अपेक्षित असते. त्यामुळे असे दिसून येते की जरी सरकारी कर्मचाऱ्यांचे मूळ कंत्राटी असले तरी, एकदा त्या पदावर किंवा कार्यालयात त्यांची नियुक्ती झाल्यानंतर, त्यांना एक दर्जा प्राप्त होतो आणि त्यांचे अधिकार आणि दायित्व यापुढे दोन्ही पक्षांच्या संमतीने निर्धारित केले जात नाहीत, परंतु ते कायदा किंवा वैधानिक नियमांद्वारे [४२] नियंत्रित केले जातात.

(क) <u>अनुच्छेद ३११: नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे प्रकटीकरण</u>

३१. या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की लोकसेवकांना बडतर्फ करणे, पदावरून काढून टाकणे किंवा पद कमी करणे या प्रकरणांमध्ये, संविधानाचे अनुच्छेद ३११ हे नैसर्गिक न्यायाच्या आवश्यक तत्त्वांचे प्रकटीकरण आहे. सरकारी कर्मचाऱ्याविरुद्धच्या अशा कोणत्याही निर्णयाच्या आधी, अशा निर्णयाविरूद्ध[४३] निवेदन करण्यास पात्र असलेल्या सरकारी कर्मचाऱ्याला सुनावणीची संधी देणारी चौकशी व्हावी, हे कर्तव्य ते शाशनावर लादते. अनुच्छेद ३११ खालीलप्रमाणे आहेः

> "३११. **संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या नागरी पदांवर सेवानियुक्त केलेल्या व्यक्तींना बडतर्फ करणे, पदावरून दूर करणे किंवा पदावनत करणे.**- (१) जी व्यक्ती संघराज्याच्या नागरी सेवेची किंवा अखिल भारतीय सेवेची किंवा राज्याच्या नागरी सेवेचे सदस्य असेल, अथवा संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखाली असलेले नागरी पद धारण करीत असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीला, ज्या प्राधिकाऱ्याने त्याची नियुक्ती केली

होती त्याहून दुय्यम असलेल्या प्राधिकाऱ्याकडून बडतर्फ केले किंवा पदावरून दूर केले जाणार नाही.

(२) पूर्वोक्त अशा कोणत्याही व्यक्तीला, ज्या चौकशीमध्ये त्याच्यावरील दोषारोपांची माहिती करून दिलेली आहे आणि त्या दोषारोपांबाबत त्याला आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी दिलेली आहे, अशी चौकशी झाल्याखेरीज त्याला बडतर्फ केले जाणार नाही किंवा पदावरून दूर केले जाणार नाही किंवा पदावनत केले जाणार नाही:

[परंतु असे की, अशा चौकशीअंती, त्याच्यावर अशी कोणतीही शास्ती लादण्याचे प्रस्तावित करण्यात आले असेल त्याबाबतीत अशा चौकशीमध्ये सादर केलेल्या पुराव्याच्या आधारावर अशी शास्ती लादता येईल आणि अशा व्यक्तीला प्रस्तावित शास्तीविरुद्ध अभिवादन कार्यासाठी कोणतीही संधी देण्याची आवश्यकता असणार नाही :

परंतु आणखी असे की, हा खंड पुढील बाबतीत लागू होणार नाही -
(ए) एखादी व्यक्ती ज्या वर्तनामुळे फौजदारी दोषारोप सिद्ध झाल्यावर दोषी ठरलेली असेल त्या वर्तनाच्या कारणावरून त्याला बडतर्फ किंवा पदावरून दूर करण्यात आले असेल किंवा पदावनत करण्यात आले असेल त्याबाबतीत; किंवा

(बी) एखाद्या व्यक्तीस बडतर्फ किंवा पदावरून दूर करण्याचा किंवा त्याला पदावनत करण्याचा अधिकार असलेल्या प्राधिकाऱ्याला काही कारणास्तव - ते कारण त्या प्राधिकाऱ्याला नमूद करावे लागेल - अशी चौकशी

करणे वाजवीपणे व्यवहार्य नाही असे खात्रीपूर्वक वाटेल त्याबाबतीत; किंवा

(सी) अशी चौकशी करणे राज्याच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने समयोजित नाही असेल राष्ट्रपतीला, किंवा यथास्थित, राज्यपालाला खात्रीपूर्वक वाटेल त्याबाबतीत.

(३) जर पूर्वोक्त अशा कोणत्याही व्यक्तीबाबत खंड (२) मध्ये निर्देशिलेली अशी चौकशी करणे वाजवीपणे व्यवहार्य आहे किंवा कसे असा प्रश्न उद्भवला तर, अशा व्यक्तीला बडतर्फ किंवा पदावरून दूर करण्याचा किंवा त्याला पदावनत करण्याचा अधिकार असलेल्या प्राधिकाऱ्याला त्यावरील निर्णय अंतिम असेल.]

३२. सरकारी कर्मचाऱ्यांना कार्यकाळाच्या सुरक्षिततेची भावना प्रदान करण्यासाठी, घटनेच्या रचनाकारांनी अनुच्छेद ३११ च्या खंड (१) आणि (२) मध्ये प्रदान केल्यानुसार शिक्षा किंवा बडतर्फ किंवा पद काढून टाकणे किंवा पद कमी करणे या संदर्भात सुरक्षा उपाय समाविष्ट केले आहेत. त्याच वेळी, लोकहिताची आणि सार्वजनिक कल्याणाची जाणीव ठेवून जे भ्रष्ट, अप्रामाणिक किंवा अकार्यक्षम असल्याचे आढळून येणाऱ्या सरकारी कर्मचाऱ्यांना सेवेत कायम ठेवण्याची परवानगी देत नाही, अनुच्छेद ३११ च्या खंड (२) च्या दुसऱ्या परंतुकेत उपाय प्रदान केला आहे ज्या अंतर्गत शिस्तभंगाची चौकशी न करता त्यांना सेवेतून कमी केले जाऊ शकते.

३३. अशा प्रकारे, अनुच्छेद ३०९, ३१० आणि ३११ द्वारे विणला जाणारा सुवर्ण धागा हा लोकहित आहे, जो व्यापक सार्वजनिक हितासाठी निर्देशित आहे. एकत्रितपणे, ते एक त्रिकूट तयार करतात आणि सार्वजनिक धोरणाच्या व्यापक सिद्धांताचे प्रतीक आहेत.

जी. <u>अनुच्छेद १४: नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचा आधार</u>

३४. नैसर्गिक न्यायाची जी तत्त्वे अनुच्छेद ३११ मध्ये प्रतिबिंबित झाली आहेत, ती रिकामी नामजप नाही. ते अनुच्छेद १४ चे मूळ आधार आहेत आणि या तत्त्वांचे कोणतेही उल्लंघन हे संविधानाच्या अनुच्छेद १४ चे उल्लंघन करण्यासारखे आहे. लोकसेवकाला नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे नाकारल्याने मनमानीपणावर आधारित असल्याच्या कारणावरून आणि परिणामी लोकसेवकला कायद्याच्या समान संरक्षणापासून वंचित ठेवल्याच्या कारणावरून, निर्णय विधिअग्राह्य ठरवता येते.

३५. अनेकदा नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे 'घटनात्मक संरक्षक' म्हणून वर्णन केलेले अनुच्छेद १४, अनुच्छेद १२ मध्ये परिभाषित केल्याप्रमाणे, राज्याला कोणत्याही व्यक्तीला कायद्यापुढे समानता किंवा कायद्यांचे समान संरक्षण नाकारण्यास स्पष्टपणे मनाई करते. अनुच्छेद १४ सर्व व्यक्तींना कायद्यापुढे समानतेची स्पष्ट हमी देते आणि कोणत्याही कायद्याद्वारे होणाऱ्या भेदभावापासून त्यांना संरक्षण देते. अनुच्छेद १३(३)(ए) कायद्याची व्याख्या देते ज्यात भारत प्रदेशात कायद्याचे बळ असलेले कोणतेही अध्यादेश, आदेश, उपनियम, नियम, नियमन, अधिसूचना, प्रथा किंवा उपयोग यांचा समावेश आहे. अशा प्रकारे, अनुच्छेद १४ अन्वये हमी दिलेली नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे, निर्णय घेणाऱ्या न्यायनिर्णायक प्राधिकरणाला कोणतीही मनमानी कार्यवाही करण्यास प्रतिबंधित करतात, मग ती सारात्मक किंवा प्रक्रियात्मक स्वरूपाची असो. नैसर्गिक न्यायाची ही तत्त्वे, जे नैसर्गिक कायदा आहे, कालांतराने विकसित झाली आहेत आणि विस्तृत न्यायिक व्याख्यानाच्या प्रक्रियाद्वारे सतत परिष्कृत केली गेली आहेत.

एच. द ट्विन अँकर्स : निमो ज्युडेक्स इन क्वासा सुआ आणि ऑडी अल्टरम पार्टम

३६. न्यायिक प्रक्रियेत मग ते न्यायिकवत असो किंवा प्रशासकीय स्वरूपाचे असो, नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे ज्या दुहेरी अँकरवर अवलंबून असतात ते म्हणजे *निमो ज्युडेक्स इन क्वासा सुआ* म्हणजेच कोणतीही व्यक्ती त्याच्या स्वत:च्या कारणासाठी न्यायाधीश होऊ शकत नाही कारण न्याय केवळ केला जाऊ नये परंतु ते स्पष्टपणे केल्याचे दिसले पाहिजे आणि *ऑडी अल्टरम पार्टम*, म्हणजे न्यायालयीन, न्यायिकवत किंवा प्रशासकीय

कार्यवाहीमुळे प्रभावित झालेल्या व्यक्तीला कोणताही निर्णय घेण्यापूर्वी सुनावणीची संधी दिली गेली पाहिजे.

३७. न्यायालयांनी नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे संविधानात किती खोलवर अंतर्भूत केली आहेत आणि त्यांचा समावेश केला आहे हे ***<u>मनेका गांधी - विरुद्ध - यूनियन ऑफ इंडिया आणि इतर</u>***[४४] या प्रकरणातील सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या निर्णयावरून समजू शकते. या प्रकरणात, अपीलकर्त्याचा पासपोर्ट जप्त करण्याच्या आदेशाला आव्हान देण्यात आले होते जो अशा कार्यवाहीच्या कारणांवर गप्प होता आणि उत्तरवादी-राज्याने त्याचे कारण देण्यास नकार दिला होता, असे म्हटले गेले होते की एखाद्या व्यक्तीचे जीवन आणि स्वातंत्र्य कायद्याने स्थापित केलेल्या कोणत्याही प्रक्रियेद्वारे निर्बंधित केले जाऊ शकत नाही, परंतु केवळ न्याय्य, रास्त आणि वाजवी प्रक्रियेद्वारे केले जाऊ शकते. ऑडी अल्टरम पार्टम नियमाचा हवाला देत आणि त्याची तुलना 'निष्पक्ष कृती' शी करताना, न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती (जसे ते त्यावेळी होते) यांनी बहुसंख्याकांसाठी निकाल लिहिला होता आणि असे निरीक्षण नोंदवले होते कीः

> "१४........*ऑडी अल्टरम पार्टम* नियम साचेबंद साच्यात घातला जाऊ शकत नाही आणि न्यायालयीन निर्णय हे सिद्ध करतात की त्यात परिस्थितीजन्य बदल होऊ शकतात. तथापि, त्याचा गाभा, प्रभावित व्यक्तीला सुनावणीची वाजवी संधी मिळणे आणि सुनावणी ही खरी सुनावणी असली पाहिजे आणि नुसती रिकामी जनसंपर्क प्रक्रिया नसावी, हे असायला पाहिजे. म्हणूनच टकर, एल. जे. यांनी **<u>रसेल - वि.- ड्यूक ऑफ नॉरफोक</u>**[४५] मध्ये यावर जोर दिला की "नैसर्गिक न्यायाचे कोणतेही मानक स्वीकारले गेले तरी, संबंधित व्यक्तीला त्याचा खटला सादर करण्याची वाजवी संधी मिळणे आवश्यक आहे". कोणती संधी वाजवी मानली जाऊ शकते हे स्थितिविशेषच्या व्यावहारिक गरजांवर अवलंबून असेल. ही एक अत्याधुनिक पूर्ण सुनावणी असू शकते किंवा ती सुनावणी अतिशय संक्षिप्त आणि कमीतकमी असू शकतेः ही निर्णयाच्या आधीची सुनावणी असू शकते

किंवा ती निर्णयानंतरची उपचारात्मक सुनावणी देखील असू शकते. ऑडी अल्टरम पार्टम नियम उद्भवू शकणाऱ्या असंख्य प्रकारच्या परिस्थितीच्या आवश्यकतेनुसार बदल आणि बदलांना परवानगी देण्यासाठी पुरेसा लवचिक आहे......"

३८. ***रुस्तम कावासजी कूपर - वि.- युनियन ऑफ इंडिया***[४६] या शीर्षकाच्या प्रकरणात, या न्यायालयाच्या घटनापीठाने दिलेल्या निकालाचा हवाला देत, ज्यात असे म्हटले गेले होते की मूलभूत अधिकार हे वॉटर टाईट कंपार्टमेंट नाही, न्यायालयाने खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवलेः -

"तर्कसंगततेचे तत्त्व, जे कायदेशीररित्या तसेच तात्विकदृष्ट्या, समानता किंवा गैर-मनमानीचा एक आवश्यक घटक आहे, ते अनुच्छेद १४ मध्ये सर्वव्याप्तिसारखे व्याप्त आहे आणि अनुच्छेद २१ मध्ये विचारात घेतलेल्या प्रक्रियेने अनुच्छेद १४ च्या अनुरूप होण्यासाठी तर्कसंगततेच्या चाचणीचे उत्तर दिले पाहिजे"

न्यायिक रचनेच्या प्रसंभाविक प्रक्रियाद्वारा त्यांचा अर्थ आणि आशय कमी करण्याऐवजी संविधानात हमी दिलेल्या मूलभूत अधिकारांची पोहोच आणि व्याप्ती वाढवण्याच्या न्यायालयाच्या प्रयत्नांवर भर देण्यात आला. ***ए. के. गोपालन विरुद्ध मद्रास राज्य***[४७] या प्रकरणातील न्यायमूर्ती फजल अली यांनी दिलेल्या अल्पसंख्याक निकालावर अवलंबून, या न्यायालयाने ***मनेका गांधींच्या प्रकरणात*** (उपरोल्लेखीत) असे म्हटले की, अनुच्छेद २१ अंतर्गत विहित केल्या जाणाऱ्या प्रक्रियेमध्ये, नोटीस, सुनावणीची संधी, निःपक्षपाती न्यायाधिकरण आणि सामान्य प्रक्रिया या चार आवश्यक बाबींचा समावेश असणे आवश्यक आहे. असे निरीक्षण नोंदवले गेले होते की, तत्त्वतः देखील, अनुच्छेद २१ वर अनुच्छेद १४ चा प्रभाव लक्षात घेता, अनुच्छेद २१ द्वारे विचारात घेतलेल्या प्रक्रियेत तर्कसंगततेची संकल्पना मांडणे आवश्यक आहे.

३९. ***दिल्ली परिवहन महामंडळ विरुद्ध डी. टी. सी. मजदूर कॉंग्रेस आणि इतर***[४८] या प्रकरणात, या न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने, कर्मचाऱ्याला गृह चौकशीत

आपले प्रकरण मांडण्याची वाजवी संधी देणे आणि नियोक्त्याने नैसर्गिक न्याय आणि निष्पक्षतेच्या तत्त्वांचे पालन करणे किती आवश्यक आहे हे खालील शब्दात अधोरेखित केलेः

> "**२०२**....... आता हे निश्चित झाले आहे की 'ऑडी अल्टरम पार्टम' नियम, जे थोडक्यात, संविधानाच्या अनुच्छेद १४ मधील समानतेच्या तत्वाची अंमलबजावणी करते, ते केवळ न्यायिकवत आदेशांनाच लागू होत नाही तर पक्षकारांवर पूर्वग्रहदूषितपणे परिणाम करणाऱ्या प्रशासकीय आदेशांना सुद्धा लागू होते, जोवर हे नियम लागू करणे कायदा किंवा नियमन किंवा नियमाद्वारे स्पष्टपणे वगळले गेले आहे, जे येथे लागू होत नाही. **नैसर्गिक न्यायाचे नियम, नियम आणि नियमन बदलणारे नाही तर त्याला पूरक आहेत. शिवाय, आपल्या संविधानात व्याप्त असलेले कायद्याचे राज्य, त्याचे सारात्मक आणि प्रक्रियात्मक अशा दोन्ही प्रकारे पालन करावे, अशी मागणी करते. कायद्याचे राज्य असे मानते की अधिकारांचा वापर अशा पद्धतीने केला जावा जो न्याय्य, रास्त आणि वाजवी असेल आणि गैरवाजवी, लहरी किंवा मनमानी पद्धतीने नसावा ज्यामुळे भेदभावाला वाव राहील.....**
>
> **[भर दिला गेला]**

xxx xxx xxx

३१६. अशा प्रकारे असे मानले जाऊ शकते की अनुच्छेद १६ (१) सह वाचन केलेले अनुच्छेद १४ नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांशी सुसंगत असलेल्या समानतेचा किंवा समान वागणुकीचा अधिकार प्रदान करते. अनुच्छेद १२ अंतर्गत नियोक्त्याने, कॉर्पोरेट संविधिकाने किंवा निमित्तत्वाने बनवलेला कोणताही कायदा किंवा केलेली कार्यवाही, न्याय्य, रास्त आणि वाजवी असली पाहिजे. न्याय्य वागणुकीचा अधिकार हा नैसर्गिक न्यायाचा आवश्यक घटक आहे. अनियंत्रित आणि अनधिकृत विवेकाधीन शक्तीचा वापर करणे हे नागरिकांच्या अधिकारात अडथळा आणते; विवेकाधिकाराचा वापर करणे चुकीचे नाही जर ते हेतुपुरस्सर न्याय्यपणे आणि पूर्वग्रहाविना केले गेले असेल. विवेकाधिकार जितका जास्त असेल, दुरुपयोग होण्याची शक्यता तितकीच जास्त असते. मनुष्याच्या इतर शोधांपेक्षा

संपूर्ण विवेकाधिकार स्वातंत्र्याचा विध्वंसक आहे. संपूर्ण विवेकाधिकार स्वातंत्र्याच्या समाप्तीची सुरुवात दर्शविते. **कायमस्वरूपी कर्मचाऱ्याला बडतर्फ करण्याचा पूर्ण अधिकार प्रदान करणे हे न्याय किंवा न्याय्य वागणुकीच्या विरुद्ध आहे. व्यापकपणे विवेकाधीन शक्तीचा वापर केल्यास मनमानी, अवास्तव किंवा अन्यायकारक कृती होतील आणि ती तर्क आणि न्यायाशी सुसंगत नसतील. नियोक्तास किंवा व्यवस्थापनेस कर्मचाऱ्यास पदावरून काढून टाकण्याचे, काढण्याचे किंवा कमी करण्याचे अधिकार देणारे कायदे, नियम किंवा नियमनाच्या तरतुदी न्याय्य, वाजवी आणि न्याय्य प्रक्रियेशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे. पुढे असे मानले जाईल की, सार्वजनिक रोजगाराचा अधिकार ज्यामध्ये नियमानुसार कर्मचारी सेवानिवृत्त होईपर्यंत किंवा कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेनुसार अनिवार्यपणे निवृत्त होईपर्यंत किंवा योग्यरित्या संपुष्टात येईपर्यंत सार्वजनिक रोजगार सुरू ठेवण्याचा अधिकार समाविष्ट आहे, हा उपजीविकेच्या अधिकाराचा अविभाज्य भाग आहे, जो संविधानाच्या अनुच्छेद २१ द्वारे हमी दिलेल्या जीवनाच्या अधिकाराचा अविभाज्य भाग आहे.** उपजीविकेच्या किंवा निरंतर रोजगाराच्या अशा अधिकारापासून वंचित ठेवण्यासाठी विहित केलेली कोणतीही प्रक्रिया न्याय्य, रास्त आणि वाजवी प्रक्रिया असली पाहिजे. दुसऱ्या शब्दांत, सार्वजनिक नोकरीतील कर्मचाऱ्याला त्याची नोकरी न्याय्य, रास्त आणि वाजवी प्रक्रियेनुसार संपुष्टात येईपर्यंत त्याच्या/ तिच्या उपजीविकेपासून अनियंत्रितपणे, अन्यायकारकपणे आणि अवास्तवपणे वंचित ठेवले जाऊ नये. अन्यथा त्याचे उल्लंघन करणारा कोणताही कायदा किंवा नियम रद्द ठरतो."

[भर दिला गेला]

४०. नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे संविधानात अंतर्भूत करण्याच्या पार्श्वभूमीवर प्रक्रियात्मक निष्पक्षतेने बजावलेली महत्त्वपूर्ण भूमिकेबाबत फुगवून सांगता येणार नाही. ***<u>मध्यमम ब्रॉडकास्टिंग लिमिटेड वि. युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर</u>***[४१] मध्ये हा पैलू या न्यायालयाच्या द्विसदस्यीय खंडपीठाने ज्यापैकी आमच्यातील एक, [हिमा कोहली,

न्यायमूर्ती], सदस्य होती, अधोरेखित केला आहे. खंडपीठासाठी बोलताना मुख्य न्यायाधीश डी. वाय. चंद्रचूड म्हणालेः

"५३. **मनेका गांधी** (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील या न्यायालयाच्या निकालामुळे नैसर्गिक न्यायाच्या घटनात्मकतेमुळे प्रक्रियात्मक निष्पक्षतेवर दोन सैद्धांतिक बदल झाले. पहिली गोष्ट म्हणजे, प्रक्रियात्मक निष्पक्षतेकडे आता केवळ न्याय्य निकाल मिळवण्याचे साधन म्हणून पाहिले जात नव्हते, तर एक अशी आवश्यकता होती जी स्वतःमध्ये एक अंतर्निहित मूल्य धारण करते. हा बदल लक्षात घेता, **या प्रक्रियेने प्रकरणाच्या निकालावर पूर्वग्रह केला असता की नाही यावर आधारित केवळ प्रक्रियात्मक उल्लंघनांचे मूल्यांकन करण्यापासून न्यायालयांना आता वगळण्यात आले आहे. त्याऐवजी, ज्या प्रक्रियेचे पालन केले गेले ते परिणामांपासून स्वतंत्र, न्याय्य आणि वाजवी प्रक्रियेच्या अधिकाराचे उल्लंघन करते की नाही हे न्यायालयांना ठरवावे लागेल.** या विचारधारेच्या अनुपालनात, न्यायालयांनी नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे प्रक्रियात्मक आधारावर असंवैधानिक घोषित होण्यापासून वाचवण्यासाठी कायद्यात वाचली आहेत. दुसरे म्हणजे, नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे प्रक्रियेत तर्कसंगतता आणतात. नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे स्थिर नसून परिस्थितीनुसार जुळवून घेण्यास सक्षम आहेत या युक्तिवादाला उत्तर देताना असे म्हटले गेले की नैसर्गिक न्यायाचा गाभा अनुच्छेद १४, १९ आणि २१ मध्ये अंतर्भूत असलेल्या घटनात्मक आवश्यकता असलेल्या वाजवी प्रक्रियेची हमी देतो. **ऑडी अल्टरम पार्टमच्या पैलूमध्ये सूचनेचे घटक, सूचनेतील मजकूर, चौकशीचे अहवाल आणि अभ्यासासाठी उपलब्ध असलेले साहित्य समाविष्ट आहे. स्थितिविशेषजन्य बदलांना परवानगी असली तरी, नैसर्गिक न्यायाच्या नियमांमध्ये स्थितिविशेषच्या गरजेनुसार इतके बदल केले जाऊ शकत नाहीत की तत्त्वाचा गाभा रद्द होईल कारण तो प्रक्रियात्मक तर्कसंगततेचा गाभा आहे.** न्यायनिर्णायक प्राधिकरणाने पाळलेली (किंवा न पाळलेली)

प्रक्रिया, परिणामी, न्याय्य आणि वाजवी सुनावणीच्या अधिकाराच्या मुळाशी उल्लंघन करते हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी अर्जदारावर आहे."

- [**भर दिला जातो**]

४१. **<u>ए. के. क्राईपाक आणि इतर वि. युनियन ऑफ इंडिया *आणि इतर*</u>**[५०] या प्रकरणात, ***<u>रे : एच. के. (सर्व अर्भक)</u>***[५१] यातील निर्णयाला संमती दर्शवत उद्धृत करतांना, या न्यायालयाने असे म्हटले कीः

"२०. नैसर्गिक न्यायाच्या नियमांचा उद्देश न्याय मिळवणे आहे किंवा नकारात्मकपणे मांडायचे झाले तर न्यायाचा अपव्यय रोखण्यासाठी हा आहे. हे नियम केवळ वैधपणे केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या कक्षेत नसलेल्या भागातच लागू होऊ शकतात. दुसऱ्या शब्दांत, ते देशाच्या कायद्याची जागा घेत नाहीत, तर त्याला पूरक ठरतात. अलिकडच्या वर्षांत नैसर्गिक न्यायाच्या संकल्पनेत मोठ्या प्रमाणात बदल झाला आहे. पूर्वी असे मानले जात होते की त्यात फक्त दोन नियमांचा समावेश होता म्हणजेच: (१) कोणीही त्याच्या स्वतःच्या खटल्यात न्यायाधीश राहणार नाही (निमो डेबेट एसे ज्युडेक्स प्रोप्रिया क्वासा) आणि (२) पक्षकाराविरुद्ध वाजवी सुनावणी केल्याशिवाय कोणताही निर्णय दिला जाणार नाही (ऑडी अल्टरम पार्टम). त्यानंतर लवकरच तिसऱ्या नियमाची कल्पना करण्यात आली आणि ते म्हणजे न्यायिकवत चौकशी पूर्वग्रह न ठेवता आणि अनियंत्रित किंवा अवास्तवपणे न करता सद्भावनेने केली गेली पाहिजे. परंतु वर्षानुवर्षे नैसर्गिक न्यायाच्या नियमांमध्ये आणखी अनेक सहाय्यक नियम जोडले गेले. अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत न्यायालयांचे असे मत होते की, ज्या कायद्यांतर्गत ते काम करत होते त्या कायद्याद्वारे संबंधित प्राधिकरणाला न्यायिक कार्य करणे आवश्यक नसेल तर नैसर्गिक न्यायाचे नियम लागू करण्यासाठी जागा नाही. त्या मर्यादेच्या वैधतेवर आता प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जात आहे. **जर नैसर्गिक न्यायाच्या नियमांचा उद्देश न्यायाची चूक रोखणे हे असेल तर ते नियम प्रशासकीय चौकशीसाठी का लागू केले जाऊ**

नयेत हे समजून येत नाही. अनेकदा न्यायिकवत चौकशीपासून प्रशासकीय चौकशीचे सीमांकन करणारी रेष काढणे सोपे नसते. एकेकाळी प्रशासकीय मानल्या जाणाऱ्या चौकशी आता न्यायिकवत स्वरूपाच्या मानल्या जात आहेत. न्याय्य निर्णयापर्यंत पोहोचणे हा न्यायिकवत चौकशी तसेच प्रशासकीय चौकशी या दोन्हींचा उद्देश असतो. प्रशासकीय चौकशीतील अन्यायकारक निर्णयाचा न्यायिकवत चौकशीतील निर्णयापेक्षा अधिक दूरगामी परिणाम होऊ शकतो....."

- [भर दिला जातो]

आय. <u>सेवा न्यायशास्त्रातील योग्य कृती आणि निःपक्षपातीपणा:</u>

४२. सेवा कायद्याच्या संदर्भात, सरकारी कर्मचारी किंवा कर्मचाऱ्याला आदेश पारित करण्यापूर्वी सुनावणीची वाजवी संधी देणे अनिवार्य आहे. **<u>मंगीलाल - वि.- एम.पी. राज्य</u>** [५२] मध्ये, या न्यायालयाने घोषित केले की जरी एखादा कायदा शांत असला आणि कायद्यात किंवा त्याखाली बनवलेल्या नियमांमध्ये कोणतेही सकारात्मक शब्द नसले तरी नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे पाळली गेली पाहिजेत. न्यायालयाने असे म्हटले आहेः

"१०..... जेथे कायदा नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे पालन करण्याबाबत गप्प असतो, तेथे असे वैधानिक मौन नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे पालन सूचित करण्यासाठी घेतले जाते, जेथे पक्षांच्या महत्त्वपूर्ण अधिकारांवर लक्षणीय परिणाम होतो. कायद्याच्या स्पष्ट शब्दांनी किंवा आवश्यक हेतूने वगळलेले आढळल्याशिवाय नैसर्गिक न्यायाचा वापर अनुमानित होतो. (**पहा स्वदेशी कॉटन मिल्स वि. युनियन ऑफ इंडिया** [५३]**)**. न्याय मिळवणे किंवा न्यायाचा अपव्यय रोखणे हा त्याचा उद्देश आहे. नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे कायद्याची जागा घेत नाहीत, तर त्याला पूरक ठरतात. हे नियम केवळ वैधपणे केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या कक्षेत नसलेल्या भागातच लागू होतात. ते स्वतः मध्ये अंत नसून शेवट करण्याचे साधन आहेत...."

४३. **<u>तुलसीराम पटेलांच्या प्रकरणात</u>** (उपरोल्लेखित), नैसर्गिक न्यायाच्या नियमांचे उल्लंघन केल्यास मनमानीपणा होईल जो भेदभाव ठरेल असे निरीक्षण नोंदवत, घटनापीठाने खालील निरीक्षणे केलीः

> "९५. **अशा प्रकारे नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे अनुच्छेद १४ मध्ये समाविष्ट असलेल्या हमीचा एक भाग म्हणून ओळखली गेली आहेत कारण या न्यायालयाने त्या अनुच्छेदचा विषय असलेल्या समानतेच्या संकल्पनेला नवीन आणि गतिमान व्याख्या दिली आहे.** थोडक्यात सांगायचे तर, शब्दसंग्रह अशा प्रकारे आहे : नैसर्गिक न्यायाच्या नियमाच्या उल्लंघनामुळे मनमानी होते जी भेदभावासारखीच असते; जिथे भेदभाव हे राज्याच्या कार्यवाहीचा परिणाम असते, तिथे ते अनुच्छेद १४ चे उल्लंघन आहेः म्हणून, राज्याच्या कार्यवाहीद्वारे नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वाचे उल्लंघन हे अनुच्छेद १४ चे उल्लंघन आहे. मात्र, अनुच्छेद १४ हे नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे एकमेव भांडार नाही. त्यांचे उल्लंघन करणारा कोणताही कायदा किंवा राज्य कार्यवाही रद्द केली जाईल याची हमी देणे हे ते करते. **तथापि, नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे केवळ कायदे आणि राज्य कार्यवाहीलाच लागू होत नाहीत, तर अनुच्छेद १२ मधील राज्याच्या व्याख्येत न येणाऱ्या कोणत्याही न्यायाधिकरणाला, प्राधिकरणाला किंवा मानवी संस्थेला ज्यावर एखाद्या प्रकरणाचा निर्णय घेण्याचे कर्तव्य सोपवले जाते त्यांना ही लागू होते.. अशा परिस्थितीत, नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांसाठी असे आवश्यक आहे की त्यांनी अशा प्रकरणाचा न्याय्य आणि निःपक्षपातीपणे निर्णय घेतला पाहिजे.**
>
> ९६. **ज्या नैसर्गिक न्यायाच्या नियमाशी आम्ही या अपीलांमध्ये आणि रिट याचिकांमध्ये संबंधित आहोत, म्हणजे ऑडी अल्टरम पार्टम नियम, याचा पूर्ण विस्तार असा आहे की ज्या व्यक्तीविरुद्ध त्याच्या पूर्वग्रहासाठी आदेश दिला जाऊ शकतो अशा व्यक्तीला त्याच्यावरील आरोप आणि आरोपांची माहिती दिली जावी, त्याला त्याचे स्पष्टीकरण सादर करण्याची संधी दिली जावी, ज्या तोंडी किंवा लेखी पुरावाद्वारे त्याच्या विरोधात निर्णय घेण्याचा**

प्रस्ताव आहे तो पुरावा जाणून घेण्याचा आणि ज्या कागदपत्रांवर तो अवलंबून आहे त्या कागदपत्रांची तपासणी करण्याचा अधिकार आहे, त्याच्या विरुद्ध पुरावा देणारे साक्षीदार त्याच्या उपस्थितीत तपासले जावेत आणि त्यांची उलटतपासणी करण्याचा आणि त्याच्या बचावासाठी तोंडी आणि लेखी पुरावा, दोन्ही सादर करण्याचा अधिकार असेल. तथापि, निष्पक्ष सुनावणीची प्रसंभाविक प्रक्रिया न्यायालयातील न्यायिक प्रक्रियेशी सुसंगत असण्याची गरज नाही, कारण न्यायिक निर्णयामध्ये कार्यपद्धतीचे अनेक तांत्रिक नियम आणि पुरावे समाविष्ट असतात जे अनावश्यक असतात आणि न्यायिकवत किंवा प्रशासकीय चौकशीत ऑडी अल्टरम पार्टम नियमाच्या अर्थानुसार निष्पक्ष सुनावणीच्या उद्देशाने आवश्यक नसतात. वर नमूद केलेल्या गोष्टींच्या प्रकाशात जर आपण अनुच्छेद ३११ चा खंड (२) पाहिला, तर हे स्पष्ट होईल की तो खंड केवळ ऑडी अल्टरम पार्टम नियमाचे एक स्पष्ट विधान आहे, जे या न्यायालयाच्या अलीकडील निर्णयांद्वारे त्या अनुच्छेदावर केलेल्या व्याख्येचा परिणाम म्हणून अनुच्छेद १४ मध्ये अंतर्भूत हमीचा अप्रत्यक्षपणे भाग केले गेले आहे. **अनुच्छेद ३११ च्या खंड (२) मध्ये असे म्हटले आहे की एखाद्या सरकारी कर्मचाऱ्याला बडतर्फ करण्यापूर्वी, पदावरून हटवण्यापूर्वी किंवा पदावरून कमी करण्यापूर्वी, अशी चौकशी होणे आवश्यक आहे ज्यामध्ये त्याला त्याच्याविरोधातील आरोपांची माहिती दिली जाईल आणि त्या आरोपांच्या संदर्भात सुनावणी करण्याची वाजवी संधी दिली जाईल....”**

- [*भर दिला जातो*]

त्याच वेळी, शीर्षकातील प्रकरणात, सावधगिरीची नोंद जोडण्यात आली आणि न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की नैसर्गिक न्यायाचे नियम वैधानिक नियम नाहीत किंवा ते दगडात कोरलेले नाहीत. ते लवचिक आहेत आणि वेगवेगळ्या परिस्थितींच्या गरजा, प्रकरणाची तथ्ये आणि परिस्थिती आणि कायद्याच्या चौकटीनुसार कायद्यांद्वारे अनुकूल आणि सुधारित केले जाऊ शकतात.[५४]

४४. **<u>स्वदेशी कॉटन मिल्स वि. युनियन ऑफ इंडिया</u>**[५५] या प्रकरणात, न्यायमूर्ती ओ. चिन्नाप्पा रेड्डी यांनी त्यांच्या असहमतीच्या निकालात खालील प्रासंगिक निरीक्षणे केली होतीः

> "१०६. **<u>डॉ. बीना पानी</u>**[५६], **<u>ए. के. क्राईपाक</u>**[५७], **<u>मोहिंदर सिंग गिल</u>** [५८], **<u>मनेका गांधी</u>** [५९] यांनी जोपासलेल्या नैसर्गिक न्यायाची तत्वे आपल्या लोकांच्या न्यायिक विवेकामध्ये खोलवर रुजल्या आहेत. त्यांना आता इतके मूलभूत मानले जाते की ते "सुव्यवस्थित स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत अंतर्भूत आहेत आणि म्हणूनच, निर्णय घेण्याच्या प्रत्येक प्रक्रियेत ते न्यायिक, न्यायिकवत किंवा प्रशासकीय असो, त्यात अंतर्भूत आहेत. **जेथे प्राधिकरण एखाद्या कायद्यांतर्गत कार्य करते आणि कायद्यात नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे विशिष्ट पद्धतीने पालन करण्याची तरतूद आहे, तेथे नैसर्गिक न्यायाचे पालन त्या पद्धतीने करावे लागेल आणि इतर कोणत्याही प्रकारे नाही. कायद्याने प्रदान केलेल्या अधिकारापेक्षा जास्त मागणी केली जाऊ शकत नाही किंवा अधिकार संकुचित केला जाऊ शकत नाही. जेथे कायदा नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे पालन करण्याबाबत गप्प असतो, तेथे असे वैधानिक मौन नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे पालन सूचित करण्यासाठी घेतले जाते.** नैसर्गिक न्यायाचा अर्थ गृहीत धरला जातो म्हणून तो कायद्याच्या स्पष्ट शब्दांद्वारे किंवा आवश्यक हेतूने वगळला जाऊ शकतो. जिथे संघर्ष हा लोकहित आणि खाजगी हित यांच्यातील असेल, तिथे अनुमान अपरिहार्यपणे कमकुवत असले पाहिजे आणि त्यामुळे ते सहजपणे विस्थापित होऊ शकते...."
>
> - **[भर दिला जातो]**

४५. अशा प्रकारे, सामान्यतः न्यायालये नैसर्गिक न्यायाच्या उपरोक्त तत्त्वांशी सुसंगत वैधानिक तरतुदींचा अर्थ अशा आधारावर लावतात की कोणतेही वैधानिक प्राधिकरण संविधानात नमूद केलेल्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन करणारे नाही. न्यायिक आणि न्यायिकवत कार्ये पार पाडणे अपेक्षित असलेल्या अधिकाऱ्यांच्या बाबतीत, ऑडी अल्टरम पार्टमचा नियम समान शक्तीने लागू होतो. तर्कसंगतता प्रक्रियात्मक बाबींमध्ये जीव ओतते,

मग ते नोटिसचे घटक असो, नोटीसमधील मजकूर असो, चौकशीची व्याप्ती असो, उपलब्ध सामग्री असो किंवा अशा सामग्रीचे खंडन करण्याची पुरेशी संधी असो. हे सर्व कोणत्याही टप्प्यावर न्यायाचा अपव्यय टाळण्यासाठी आहे. हे अर्थातच प्रवाही आहे आणि प्रकरणाच्या दिलेल्या तथ्यांनुसार स्थितिविशेषच्या मागण्यांशी जुळवून घेण्याच्या अधीन आहे.

<u>जे. द स्टेट्यूटरी रेजीम (वैधानिक व्यवस्था)</u>

(अ) <u>गोवा विद्यापीठ संविधि</u>

४६. वरील पार्श्वभूमीवर, आता आपण याचिकाकर्त्याच्या सेवेच्या अटींचे नियमन करणाऱ्या संबंधित नियमांची तपासणी करू शकतो. उत्तरवादी क्र.२–विद्यापीठामध्ये नियुक्त शिक्षकांच्या संदर्भात वैधानिक व्यवस्था गोवा ही विद्यापीठ संविधि एस एस बी -१ (XXVI) [SSB-1 (XXVI)] द्वारे शासित आहे. संविधितील एससी-६ (i) [SC-6(i)] खालीलप्रमाणे आहे -

> "शिस्तभंगविषयक आणि विभागीय कार्यवाहीसाठी, शिक्षकांना गोवा सरकारच्या कर्मचाऱ्यांना लागू असलेल्या सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) नियम, १९६५, मूलभूत नियम आणि पूरक नियमांनुसार नियंत्रित केले जाईल."

<u>(ब) सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) नियम [CCS (CCA) RULES] :</u>

४७. वर नमूद केलेले सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) नियम, भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३०९ च्या परंतुकेद्वारे आणि अनुच्छेद १४८ च्या खंड ५ च्या तरतुदीद्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून भारताच्या राष्ट्रपतींनी अधिनियमित केले आहेत. सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) नियमांच्या भाग VI मध्ये दंड आकारण्यासाठीची कार्यपद्धती नमूद केली आहे. नियम ३ (सी) सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) नियमांमध्ये दिनांक ७ मार्च १९९८ रोजी जी. एस. आर. ४९ द्वारे आणि त्यानंतर १९ नोव्हेंबर २०१४ रोजी जी. एस. आर. ८२३ (ई) द्वारे समाविष्ट करण्यात आला आहे. या तरतुदीत पुढीलप्रमाणे नमूद केले आहे.-

<u>"३ सी. काम करणाऱ्या महिलांच्या लैंगिक छळावर प्रतिबंध</u>

(१) कोणताही सरकारी कर्मचारी कोणत्याही कामाच्या ठिकाणी कोणत्याही महिलेचा लैंगिक छळ करण्याच्या कोणत्याही कृत्यात सहभागी होणार नाही.

(२) कामाच्या ठिकाणी प्रभारी असलेल्या प्रत्येक सरकारी कर्मचाऱ्याने कामाच्या ठिकाणी कोणत्याही महिलेचा होणारा लैंगिक छळ रोखण्यासाठी योग्य ती पावले उचलावीत.

स्पष्टीकरण-(१) या नियमाच्या उद्देशाने -

(अ) 'लैंगिक छळा' मध्ये खालीलपैकी कोणतेही एक किंवा अधिक कृत्ये किंवा वर्तन (प्रत्यक्ष किंवा निहितार्थाने) समाविष्ट आहेत, म्हणजे -

(i) शारीरिक संपर्क आणि लगट करण्याचे प्रयत्न; किंवा

(ii) लैंगिक संबंधांची मागणी किंवा विनंती करणे ; किंवा

(iii) लैंगिक रंगीत टिप्पण्या करणे; किंवा

(iv) पोर्नोग्राफी दाखवणे; किंवा

(v) लैंगिक स्वरूपाचे इतर कोणतेही अवांछित शारीरिक, शाब्दिक किंवा अशाब्दिक वर्तन.

(क) "<u>व्यवहार्य असेल तो पर्यंत" या नियमाचा व्यावहारिक वापर</u>

४८. सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) नियमांच्या नियम १४ मध्ये कडक शास्तीची प्रक्रिया निश्चित केली आहे आणि ती खालील प्रमाणे आहेः

"१४. **<u>कडक शास्ती लादण्याची प्रक्रिया</u>**

(१) नियम ११ च्या खंड (v) ते (ix) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या दंडांपैकी कोणताही दंड ठोठावण्याचा कोणताही आदेश, चौकशी केल्यानंतर, शक्य असेल तसे, या नियमात आणि नियम १५ मध्ये प्रदान केलेल्या पद्धतीने किंवा लोक सेवक (चौकशी) कायदा, १८५० (१८५० चा ३७) द्वारे प्रदान केलेल्या पद्धतीने, जेथे त्या अधिनियमांतर्गत अशी चौकशी केली जाते, त्या व्यतिरिक्त केला जाणार नाही.

(२) जेव्हा जेव्हा शिस्तभंगविषयक प्राधिकाऱ्याला असे वाटते की सरकारी कर्मचाऱ्याविरुद्ध गैरवर्तन किंवा गैरवर्तनाच्या कोणत्याही आरोपाच्या

सत्यतेची चौकशी करण्याची गरज आहे, तेव्हा ते स्वतः या नियमांनुसार किंवा लोक सेवक (चौकशी) कायदा, १८५० च्या तरतुदींनुसार सत्यतेबाबत चौकशी करू शकतात किंवा प्राधिकारी नियुक्त करू शकतात.

परंतु, केंद्रीय नागरी सेवा (वर्तणूक) नियम, १९६४ च्या नियम ३ सी च्या अर्थांतर्गत लैंगिक छळाची तक्रार असल्यास, अशा तक्रारींची चौकशी करण्यासाठी प्रत्येक मंत्रालय किंवा विभाग किंवा कार्यालयात स्थापन केलेली तक्रार समिती ही या नियमांच्या उद्देशाने शिस्तभंगविषयक प्राधिकारी नियुक्त केलेली चौकशी प्राधिकरण मानली जाईल आणि लैंगिक छळाच्या तक्रारींची चौकशी करण्यासाठी तक्रार समितीसाठी स्वतंत्र प्रक्रिया विहित केली गेली नसेल तर तक्रार समिती या नियमांमध्ये नमूद केलेल्या प्रक्रियेनुसार व्यवहार्य असेल तो पर्यंत चौकशी करेल."

- [*भर दिला जातो*]

४९. वरील गोष्टींवरून दिसून येते की, जेव्हा गैरवर्तन कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाच्या तक्रारीशी संबंधित असते, तेव्हा उत्तरवादी क्र. २ - विद्यापीठाद्वारे अशा तक्रारीची तपासणी करण्यासाठी गठित केलेली तक्रार समिती, चौकशी प्राधिकरणाची जबाबदारी सांभाळते आणि व्यवहार्य असेल तोपर्यंत नियमांमध्ये विहित केलेल्या प्रक्रियेनुसार चौकशी करणे अपेक्षित आहे. 'व्यवहार्य असेल तोपर्यंत' या वाक्यप्रयोगाचा वापर सूचित करतो की नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांशी तडजोड न करता कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळा सारख्या संवेदनशील प्रकरणाची चौकशी करतांना व्यवहार्य आणि लवचिक अशी न्याय्य प्रक्रिया स्वीकारण्याची तक्रार समितीला मुभा उपलब्ध आहे. प्रत्येक प्रकरणातील स्थितिविशेष वेगवेगळी असेल आणि त्यामुळे अशा प्रकारच्या तक्रारींची चौकशी करण्यासाठी कोणतीही निश्चित मानके किंवा निकष निश्चित केले जाऊ शकत नाहीत, हे सांगण्याची गरज नाही. तथापि, चौकशीअंती दोषी कर्मचाऱ्याला ज्या गंभीर परिणामांना समोरे जावे लागू शकते ते लक्षात घेता, कोणतीही विसंगत नोंद किंवा आवश्यक असलेल्या निश्चित केलेल्या प्रक्रियेपासून अवास्तव विचलन, तथापि, अंतिम परिणाम जे काही असो, नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांच्या गाभ्याला आघात करणारे राहील.

के. विशाखा प्रकरणापासून 'पॉश' ('PoSH ACT') कायद्यापर्यंतचा प्रवास

(अ) विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वेः पोकळी भरणे :

४८. सी. सी. एस. (सी. सी. ए.)(CCS (CCA)) नियमांच्या नियम १४ (२) मध्ये सुधारणा करण्याचा आणि त्यात एक परंतुक जोडण्याचा प्रसंग हा ***विशाखा*** (उपरोल्लेखित) प्रकरणात या न्यायालयाच्या न्यायिक हस्तक्षेपाचा थेट परिणाम होता, ज्यामध्ये भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १४,१५,१९(१)(g) आणि २१ अंतर्गत प्रदान केलेल्या "लैंगिक समानता आणि जीवन आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार", या महिलांच्या मूलभूत अधिकारांची अंमलबजावणी करण्यासाठी तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने भारतीय संविधानाच्या कलम ३२ अंतर्गत निहित अधिकारांचा वापर केला होता. काही सामाजिक कार्यकर्ते आणि स्वयंसेवी संस्था, ज्यांनी राजस्थान येथील एका गावातील एका सामाजिक कार्यकर्तीवर झालेल्या क्रूर सामूहिक बलात्कारा विरुद्ध आंदोलन केले होते, त्यांनी दाखल केलेल्या रिट याचिका विचाराधीन असताना, या न्यायालयाने विद्यमान कायद्यातील पोकळी भरून काढण्याच्या दिशेने काम केले. लैंगिक समानतेच्या मूलभूत मानवी अधिकाराच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आणि विशेषतः कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाच्या विरोधात हमी देण्यासाठी अधिनियमित केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या अभावाची दखल घेत, या न्यायालयाने अनुच्छेद १५[६०], अनुच्छेद ४२[६१] आणि अनुच्छेद ५१(अ)[६२] यासह भारतीय राज्यघटनेच्या अनेक तरतुदीं आणि संबंधित आंतरराष्ट्रीय अधिवेशनांच्या आणि निकषांच्या तसेच सी. ई. डी. ए. डब्ल्यू.(CEDAW)[६३] च्या सामान्य शिफारशीं ज्यायोगे २५ जून १९९३ रोजी कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाच्या निवारणासाठी एक प्रभावी तक्रार यंत्रणा स्थापन करण्याचा ठराव संमत केला, ज्याच्या मदतीने, सर्व कामाच्या ठिकाणी ज्याचे काटेकोरपणे पालन केले जाईल या निर्देशासह मार्गदर्शक तत्त्वे आणि निकषांचा एक संच तयार केला आणि ही पोकळी भरून निघतेपर्यंत, अधिनियम होई पर्यंत तो (मार्गदर्शक तत्त्वे आणि निकषांचा संच) कायद्याने बंधनकारक आणि लागू करण्यात आला. मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये असे निर्देश देण्यात आले होते की सुनिश्चित वेळेमध्ये तक्रारीचे निवारण करण्यासाठी तक्रार यंत्रणा तयार करणे, तक्रार समितीची स्थापना करणे आणि अशा

वर्तनामुळे नोकरीत गैरवर्तन होत असेल तर 'संबंधित सेवा नियमांनुसार' शिस्तभंगाची कारवाई करण्याचे निर्देश देण्यात आले होते. ***<u>विशाखा प्रकरणातील</u>*** (उपरोल्लेखित)) महत्त्वपूर्ण निकाल १३ ऑगस्ट १९९७ रोजी देण्यात आला आणि न्यायालयाने जाहीर केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे महिलांवर होणारा लैंगिक छळ **(**प्रतिबंध**,** मनाई आणि निवारण**)** अधिनियम २०१३ अधिनियमित होई पर्यंत म्हणजेच २ एप्रिल २०१३ [६४] पर्यंत कायम राहिली.

(ब) <u>मेधा कोतवाल लेले प्रकरणः मांड्यामस जारी ठेवून पाठपुरावा :</u>

४९. ***<u>विशाखा प्रकरणानंतर</u>*** **(उपरोल्लेखित),** ***<u>मेधा कोतवाल लेले आणि इतर विरुद्ध भारत सरकार आणि इतर</u>***[६५] (उपरोल्लेखित), प्रकरण आले, ज्यात अनेक याचिकाकर्त्यांनी तक्रार केली होती की या न्यायालयाने दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार स्थापन करण्याचे निर्देश दिलेल्या तक्रार समित्यांची स्थापना लैंगिक छळाची प्रकरणे हाताळण्यासाठी करण्यात आलेली नाही. सदर याचिका ही जनहित याचिका मानून, केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांसह अनेक पक्षांना नोटीस बजावण्यात आली आणि खालील निर्देश जारी करण्यात आलेः

> २...... सर्वोच्च न्यायालयाच्या **<u>विशाखा प्रकरणातील</u>** एस. सी. सी.(SCC) च्या परिच्छेद ५३ मधील निकालात अभिप्रेरित असलेली तक्रार समिती ही केंद्रीय नागरी सेवा (आचरण) नियम, १९६४(यापुढे सी. सी. एस. (CCS) नियम म्हणण्यात येईल) च्या उद्देशांसाठी चौकशी प्राधिकरण मानली जाईल आणि तक्रार समितीचा अहवाल सी. सी. एस. (CCS) नियमांनुसार चौकशी अहवाल मानला जाईल.त्यानंतर शिस्तपालन प्राधिकारी यावर नियमांनुसार कारवाई करेल."

औद्योगिक रोजगार (स्थायी आदेश) नियमांमध्येही अशाच प्रकारची दुरुस्ती करण्याचे निर्देश देण्यात आले होते.

५०. १७ जानेवारी २००६ रोजी, या प्रकरणा सारख्याच ***<u>मेधा कोतवाल लेले</u>*** [६६] च्या

प्रकरणात, ***विशाखाच्या प्रकरणामध्ये*** (उपरोल्लेखित) जारी केलेल्या निर्देशांच्या अंमलबजावणीसंदर्भात कोणतीही माहिती उपलब्ध नसल्याचे नमूद करून, या न्यायालयाने खालील निर्देश जारी केलेः

"२. आम्हला हे माहित नाही की विशाखा प्रकरणात सुचवल्याप्रमाणे ५० आणि त्याहून अधिक कर्मचारीवर्ग असलेल्य सर्व विभागांमध्ये/संस्थांमध्ये समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत की नाही आणि सर्व राज्यांमधील बहुतांश जिल्हा स्तरीय कार्यालयांमधील, काही कार्यालयांमध्ये काम करणारे कर्मचारीवर्ग ५० पेक्षा जास्त असतीलच. आम्हला हेही माहित नाही की या सर्व कार्यालयांमध्ये विशाखा प्रकरणामध्ये अभिप्रेरित असलेल्या समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत की नाही. तसेच प्राप्त झालेल्या तक्रारींची संख्या आणि या तक्रारींवर केलेल्या उपाययोजना देखील उपलब्ध नाहीत. या संदर्भात आणखी काही दिशानिर्देश देणे आम्हाला आवश्यक वाटते :

२.१ आम्हाला असे आढळले आहे की या संदर्भात उचललेल्या पावलांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी प्रत्येक राज्यात राज्यस्तरीय अधिकारी म्हणजेच महिला आणि बाल कल्याण विभागाचे सचिव किंवा इतर कोणताही योग्य अधिकारी असावा जो राज्यातील महिला आणि मुलांच्या कल्याणाचा प्रभारी आणि संबंधित असेल. प्रत्येक राज्याच्या मुख्य सचिवांनी हे पाहावे की तपशील गोळा करण्यासाठी आणि जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा योग्य निर्देश देण्यासाठी नोडल एजंट म्हणून एका अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली गेली आहे.

२.२ कारखाने, दुकाने आणि व्यावसायिक आस्थापनांच्या संदर्भात निर्देशांचे पूर्णपणे पालन केले जात नाही. प्रत्येक राज्याचे कामगार आयुक्त त्या दिशेने पावले उचलतील. दुकाने, कारखाने आणि व्यावसायिक आस्थापनांच्या संदर्भात ते नोडल एजन्सी म्हणून काम करतील. ते तक्रारींशी संबंधित तपशील देखील गोळा करतील आणि अशा संस्थांमध्ये आवश्यक समिती स्थापन केली आहे की नाही हे देखील पाहतील."

५१. मांड्यामस जारी ठेवण्याच्या अधिकारांचा वापर करून, वरील याचिका सहा वर्षांहून अधिक काळानंतर, १९ ऑक्टोबर २०१२[६७] रोजी पुन्हा सुनावणीसाठी घेण्यात आली, तेव्हा या न्यायालयाने प्रत्येक राज्य सरकारने दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांची तपासणी केली आणि **<u>विशाखा प्रकरणामध्ये</u>** (उपरोल्लेखित) दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अनुपालनाबाबत समाधान व्यक्त केले. सी. सी. एस. (सी. सी. ए.)(CCS(CCA)) नियम आणि स्थायी आदेशांमध्ये करावयाच्या सुधारणांबाबतची स्थिती तसेच तक्रार समित्यांची स्थापना आणि रचना तपासताना, अनेक राज्य सरकारे अनुपालन करण्यात अपयशी ठरल्याने न्यायालयाने तीव्र नाराजी व्यक्त केली. या संदर्भात केलेली निरीक्षणे खाली उद्धृत केली आहेत:

> "४३. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून आपल्याला महिलांवरील हिंसाचारा विरुद्ध लढा द्यावा लागेल. महिलांना सर्व ठिकाणी (त्यांच्या घरात आणि बाहेर) कोणत्याही प्रकारची असभ्यता, अपमान आणि अनादरापासून संरक्षण देण्यासाठी, घरगुती हिंसाचार, लैंगिक अत्याचार, कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ इत्यादी सर्व प्रकारच्या हिंसाचारांना प्रतिबंध करण्यासाठी आणि जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात महिला आणि मुलींच्या शिक्षणासाठी आणि प्रगतीसाठी नवीन उपक्रम उपलब्ध करून देण्यासाठी आवश्यक असल्यास विद्यमान कायद्यांमध्ये सुधारणा करून योग्य नवीन कायदे संसद आणि राज्य विधिमंडळांद्वारे लागू केले जावेत, असे आमचे विचार आहेत. शेवटी त्यांच्याकडे अमर्याद क्षमता आहे. पोकळ आश्वासन, पोकळ विधाने आणि ढिसाळ अंमलबजावणीसह अकार्यक्षम आणि निष्क्रिय कायदे आपल्या अर्ध्या, सर्वात मौल्यवान लोकसंख्येच्या-महिलांच्या खऱ्या आणि यतार्थ उन्नतीसाठी पुरेसे नाहीत.
>
> ४४. आम्ही वर चर्चा केल्या प्रमाणे, आमचे असे मत आहे की **<u>विशाखाप्रकरणातील</u>** मार्गदर्शक तत्त्वे हे प्रतीकात्मक राहू नयेत आणि या विषयावर कायदेशीर कायदा लागू होईपर्यंत पुढील निर्देश देणे आवश्यक

आहेतः

४४.१. ज्या राज्यांनी आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी अद्याप त्यांच्या संबंधित नागरी सेवा आचरण नियमांमध्ये (या नियमांना कोणत्याही नावाने संबोधले जात असेल)पुरेशा आणि योग्य सुधारणा केल्या नाहीत त्यांनी तक्रार समितीचा अहवाल अशा नागरी सेवा आचरण नियमांनुसार शिस्तभंगाच्या कारवाईत चौकशी अहवाल मानला जाईल अशी तरतूद आजपासून दोन महिन्यांच्या आत करावी. दुसऱ्या शब्दांत, शिस्तपालन प्राधिकार तक्रार समितीचा अहवाल/निष्कर्ष इत्यादींना दोषी कर्मचाऱ्याविरुद्धच्या शिस्तपालन चौकशीतील निष्कर्ष मानले जातील आणि त्यानुसार अशा अहवालावर कारवाई करण्यात येईल. तक्रार समितीचे निष्कर्ष आणि अहवाल हा केवळ प्राथमिक तपास किंवा शिस्तभंगाच्या कारवाईकडे नेणारी चौकशी म्हणून मानला जाणार नाही, तर कसूरदाराने केलेल्या गैरवर्तनाच्या चौकशीत तो निष्कर्ष/अहवाल म्हणून मानला जाईल.

४४.२ ज्या राज्यांनी आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी औद्योगिक रोजगार (स्थायी आदेश) नियमांमध्ये सुधारणा केल्या नाहीत, ते आता परिच्छेद ४४.१ मध्ये वर नमूद केल्याप्रमाणे त्याच धर्तीवर दोन महिन्यांत सुधारणा करतील.

४४.३. राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी पुरेशा संख्येने तक्रार समित्या स्थापन कराव्यात जेणेकरून त्या तालुका स्तरावर, जिल्हा स्तरावर आणि राज्य स्तरावर काम करतील. ज्या राज्यांनी आणि/किंवा केंद्रशासित प्रदेशांनी संपूर्ण राज्यासाठी केवळ एकच समिती स्थापन केली आहे, ते आजपासून दोन महिन्यांत पुरेशा संख्येने तक्रार समित्या स्थापन करतील. अशा प्रत्येक तक्रार समितीचे नेतृत्व एक महिला करेल आणि अशा समित्यांमध्ये शक्य असेल तितका एक स्वतंत्र सदस्य संलग्न असेल.

४४.४ शासकीय अधिकारी आणि खाजगी आणि सरकारी क्षेत्रतील उपक्रम/संघटना /मंडळे /संस्था इ. विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वांची पूर्ण अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी पुरेशी यंत्रणा स्थापन करतील आणि पुढे अशी तरतूद करतील की जर कथित छळ करणारा दोषी आढळला तर तक्रारदार पीडितेला अशा छळणाऱ्यासोबत/त्याच्या अधिकार क्षेत्राखाली काम करण्यास भाग पाडले जाणार नाही आणि जिथे योग्य आणि शक्य असेल तिथे कथित छळ करणाऱ्याची बदली केली जावी. तसेच साक्षीदार आणि तक्रारदारांचा छळ आणि त्यांना धमकाणाऱ्यांवर कठोर शिस्तभंगाची कारवाई केली जाईल, अशी तरतूद करण्यात यावी.

४४.५ राज्य विधीज्ञ परिषदेमध्ये नोंदणी केलेल्या देशातील सर्व वकील संघटना आणि व्यक्ती विशाख मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करतील याची सुनिश्चितता बार भारतीय विधीज्ञ परिषद करेल. त्याचप्रमाणे, भारतीय वैद्यकीय परिषद, वास्तुविद्या परिषद, सनदी लेखापाल संस्था, कंपनी सचिव संस्था आणि इतर वैधानिक संस्था हे सुनिश्चित करतील की त्यांच्याशी नोंदणीकृत/संलग्न संघटना,मंडळ, संस्था, संघटना, परिसंस्था आणि व्यक्ती विशाखाप्रकरणामध्ये घालून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करतील. हे साध्य करण्यासाठी, भारतीय विधीज्ञ परिषद, भारतीय वैद्यकीय परिषद, वास्तुविद्या परिषद, कंपनी सचिव संस्थान यासारख्या सर्व वैधानिक संस्थांकडून आजपासून दोन महिन्यांच्या आत आवश्यक सूचना/परिपत्रके जारी केली जातील. वर उल्लेख केलेल्या कोणत्याही ठिकाणी लैंगिक छळाची कोणतीही तक्रार प्राप्त झाल्यावर ती वैधानिक संस्थांद्वारे **विशाखा** आणि इतर विरुद्ध राजस्थान राज्य आणि इतर (१९९७) ६ एस. सी. सी. (SCC)२४१, मार्गदर्शक तत्त्वे आणि सध्याच्या आदेशातील मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार हाताळली जातील.

(क) पॉश (PoSH) कायदा आणि नियम बनवणे:

५२. **<u>विशाखा प्रकरणातील</u>** (उपरोल्लेखित) निकालाच्या तारखेपासून पंधरा वर्षे उलटून गेल्यानंतर, २२ एप्रिल २०१३ रोजी पॉश कायदा (PoSH Act) लागू करण्यात आला आणि शेवटी ९ डिसेंबर २०१३ रोजी अधिसूचित करण्यात आला. अंतर्गत तक्रार समिती, स्थानिक समिती आणि अंतर्गत समित्यांची स्थापना, प्राप्त झालेल्या तक्रारीची चौकशी करण्याची पद्धत, नियोक्त्याची कर्तव्ये, जिल्हा अधिकारी आणि इतरांची कर्तव्ये आणि अधिकार, कायद्याच्या तरतुदींचे पालन न केल्याबद्दल दंड इत्यादींसाठी एक सर्वसमावेशक यंत्रणा या कायद्यात नमूद करण्यात आली आहे. या कायगेली द्यासोबत याच पॉश कायद्याच्या (PoSH Act) कलम २९ अंतर्गत प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून नियम, २०१३ [६८] आणि इतर गोष्टींबरोबरच, लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी करण्याची पद्धत (नियम ७), चौकशी प्रलंबित असताना पीडित महिलांना मिळू शकणारे अंतरिम दिलासे (नियम ८), लैंगिक छळाविरुद्ध कारवाई करण्याची पद्धत (नियम ९) इ. नियम तयार केले आहेत. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की नियम ७ च्या उपनियम (३) मध्ये अशी तरतूद आहे की उत्तरवादी संबंधित कागदपत्रांसह निर्धारित वेळेत तक्रारीचे उत्तर दाखल करेल आणि साक्षीदारांचा तपशील देईल आणि उपनियम (४) मध्ये असे नमूद केले आहे की तक्रार समिती *"नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांनुसार"* तक्रारींची चौकशी करेल.

<u>(ड) प्रक्रियात्मक व्यवस्थेमध्ये तर्कसंगतता :-</u>

५३. अशा प्रकारे, असे दिसून येते की ***<u>विशाखा प्रकरणापासून</u>*** (उपरोल्लेखित) सुरु झालेल्या प्रवासाने, ज्याने एक आधारस्तंभ म्हणून काम केले आणि लैंगिक छळाच्या प्रकरणांना सामोरे जाण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वांची रचना करून भविष्यातील कायद्याचे बीज पेरले, ते पॉश कायदा (Posh Act) आणि नियम लागू झाल्यानंतर सर्वसमावेशक कायद्यात विकसित झाले. तथापि, त्याच वेळी, महिला केंद्रित मार्गदर्शक तत्त्वे आणि कायदा हे दोघेही मान्य करतात की कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाच्या तक्रारीची कोणतीही चौकशी संबंधित नियमांनुसार आणि नैसर्गिक न्याय तत्त्वांच्या अनुषंगाने असणे आवश्यक आहे . गैरवर्तनाचा आरोप असलेल्या व्यक्तीला त्या प्रकरणाची माहिती दिली गेली पाहिजे, त्याच्या पुष्ट्यर्थ पुरावा दिला गेला पाहिजे आणि कोणताही प्रतिकूल निर्णय घेण्यापूर्वी त्याची बाजू मांडण्याची वाजवी संधी त्याला दिली गेली पाहिजे, हे प्रधान तत्व लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

त्याचप्रमाणे, संबंधित नियोक्त्याकडूनही न्याय्यपूर्ण वागणे आणि न्याय्य, योग्य आणि वाजवी प्रक्रिया स्वीकारणे अपेक्षित आहे. प्रक्रियात्मक व्यवस्थेमध्ये तर्कसंगतता आणणे हा संपूर्ण उद्देश आहे. परंतु, तर्कसंगततेची चाचणी अमूर्त असू शकत नाही. हे व्यवहार्य असले पाहिजे आणि प्रकरणातील तथ्ये आणि परिस्थितीच्या वास्तविकतेवर आधारित असले पाहिजे. चौकशी करताना, चौकशीपरंतुक प्राधिकरणाचे हे कर्तव्य आहे की अशा प्रकारे कारवाई करावी की ती स्पष्टपणे मनमानी, अवास्तव किंवा अन्यायाच्या कलंकातून मुक्त असावी. एखाद्या कर्मचाऱ्याची सेवा समाप्ती यासारख्या मोठ्या दंडाची परिणती होऊ शकणारी चौकशीची दुहेरी पुष्टी न्याय्य, योग्य आणि वाजवी प्रक्रिये सोबत करणे आवश्यक आहे. नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे कोणतेही विस्थापन केवळ अपवादात्मक परिस्थितीतच होऊ शकते, जसे की भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३११(२) च्या तरतुदीत विचार केला आहे आणि अन्यथा नाही. जेथे नियम मौन पाळतात तेथे नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे वाचली पाहिजेत आणि ज्या व्यक्तीला कडक शिक्षा करण्याचा प्रस्ताव आहे त्या व्यक्तीला सुनावणीची संधी दिली गेली पाहिजे.[६९]

५४. साध्य करण्याची चार प्रमुख उद्दिष्टे या न्यायालयाने नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे कायद्यात, न्यायिक आणि प्रशासकीय कार्यवाहीत अनुसरण करून साध्य करण्याचा प्रयत्न केला आणि न्याय्यतेचे मूळ अंतर्निहित उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी या न्यायालयाने प्रक्रियात्मक नियमांचे पालन करून न्याय्य परिणामाचे आश्वासन, कार्यवाहीत समानतेचे आश्वासन, निर्णयाची वैधता आणि निर्णय घेण्याच्या अधिकाराचे पालन करून त्याद्वारे व्यवस्थेची सचोटी जपण्यासाठी आणि शेवटी, जेथे नागरिकांना आदराने वागवले जाते अशा व्यक्तींची प्रतिष्ठा आणि कायद्याच्या नियमांद्वारे शासित समाजात त्यांना मिळणारी प्रतिष्ठा जपण्याच्या कल्पनेसह या न्यायालयाने स्पष्टपणे व्यक्त केली आहेत. [७०]

<u>एल. विश्लेषण आणि चर्चा:</u>

५५. सध्याच्या प्रकरणात, संबंधित घटना त्या काळाशी संबंधित आहेत जेव्हा **विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे** लागू होती आणि ***मेधा कोतवाल लेले*** (उपरोल्लेखित) मध्ये हे स्पष्ट केले गेले होते की तक्रार समिती ही सी. सी. एस.(CCS) नियमांच्या उद्देशांसाठी चौकशी

प्राधिकरण मानली जाईल. हे लक्षात घेऊन, आरोप केल्याप्रमाणे येथे उत्तरवादी क्रमांक २ आणि ३ यांनी स्वीकारलेल्या कार्यपद्धतीने नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे उल्लंघन केले आहे का आणि त्यामुळे अपीलकर्त्याला हानी झाली आहे का, हे शोधण्यासाठी, आक्षेपार्ह निकालात हस्तक्षेप करण्यासाठी, आपण आता पुढे जाऊ शकतो.

(अ) न्यायिक पुनर्विलोकनात उच्च न्यायालयाच्या हस्तक्षेपाची व्याप्ती:

५६. सुरुवातीला हे स्पष्ट केले जाऊ शकते की अपीलकर्त्यावर कोणताही अन्याय झालेला नाही याचे समाधान करण्यासाठी, उच्च न्यायालयाने केवळ अंतिम निकाल नव्हे तर निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेची तपासणी करणे आवश्यक होते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, न्यायिक पुनर्विलोकनाच्या अधिकारांचा वापर करताना, विभागीय कार्यवाहीत नोंदवलेल्या तथ्यात्मक निष्कर्षांवर उच्च न्यायालय अपील प्राधिकरण म्हणून बसत नाही, जोपर्यंत ते निष्कर्ष पुराव्यांद्वारे वाजवीपणे समर्थित आहेत आणि प्रक्रियात्मक बेकायदेशीरपणा किंवा अनियमिततेमुळे चूक होऊ शकत नाही अशा कार्यवाहीद्वारे पोहोचले आहेत, ज्यामुळे ज्या प्रक्रियेद्वारे निर्णय घेण्यात आला होता ती प्रक्रिया दूषित नसेल.

५७. न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा उद्देश केवळ संबंधित व्यक्तीला न्याय्य वागणूक मिळते हे सुनिश्चित करणे हा नाही, तर न्याय्य वागणुकीनंतर प्राधिकरण कायदाच्या दृष्टीने योग्य एखाद्या निष्कर्षावर पोहोचते आहे याची खात्री करणे हे देखील आहे.[७१] विशेष म्हणजे, **अप्पारेल एक्स्पोर्ट प्रमोशन कौन्सिल विरुद्ध. ए. के. चोप्रा** प्रकरणामध्ये, कार्यस्थळावरील लैंगिक छळाशी संबंधित प्रकरणामध्ये[७२] जेथे, चौकशी अधिकाऱ्याचा अहवाल स्वीकारून आणि त्यात प्रतिवादीने एका महिला कर्मचाऱ्याचा विनयभंग करण्याचा प्रयत्न केला या कारणावरून त्याला सेवेतून काढून टाकण्याच्या शिस्तपालन प्राधिकरणाने घेतलेल्या निर्णयामुळे व्यथित होऊन, या न्यायालयाने उच्च न्यायालयाचा तो आदेश रद्द केला होता, ज्यात 'लैंगिक छळ' या शब्दाचा संकुचित अर्थ लावला होता आणि असे म्हटले होते की विभागीय कार्यवाहीत, शिस्तपालन प्राधिकरण हे तथ्यांचे एकमेव न्यायाधीश असते आणि

एकदा पुराव्यांच्या मूल्यांकनाच्या आधारे तथ्याचे निष्कर्ष नोंदवले गेले की, नोंदवलेले निष्कर्ष एकतर कोणत्याही पुराव्यावर आधारित नव्हते किंवा निष्कर्ष पूर्णपणे विकृत आणि/किंवा कायदेशीररित्या अयोग्य होते असे आढळल्याशिवाय उच्च न्यायालयाने आपल्या रिट अधिकारक्षेत्रात सामान्यतः त्या तथ्यात्मक निष्कर्षांमध्ये हस्तक्षेप करू नये. समितीद्वारे लैंगिक छळाच्या आरोपांची चौकशी सेवा नियमांनुसार केली जाते आणि संबंधित कर्मचाऱ्याला त्याच्या भूमिकेचे समर्थन करण्याची आणि त्याची निर्दोषता सिद्ध करण्याची वाजवी संधी मिळते, याचे समाधान करणे हे न्यायालयाचे कर्तव्य आहे.[७३]

<u>ब) 'व्यवहार्य असेल तोपर्यंत 'पालन करण्याची व्याप्ती</u>

५८. उत्तरवादी क्र.२ आणि ३ साठी विद्वान वकिलाने केलेले निवेदन, जे की बरोबर आहे असे गृहीत धरून, की सी. सी. एस. (सी. सी. ए.)(CCS (CCA)) नियमांच्या नियम १४ (२) च्या परंतुका नुसार चौकशी करण्यासाठी टप्प्याटप्प्याने प्रक्रिया काटेकोरपणे पाळण्यास समिती बांधील नाही, तसेच सदर नियम समितीला लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी 'व्यवहार्य असेल तोपर्यंत' करण्यास नियमांमध्ये नमूद केलेल्या प्रक्रियेनुसार परवानगी देते तरी ज्या प्रश्नाचे उत्तर अजूनही हवे आहे तो प्रश्न म्हणजे सध्याच्या प्रकरणात समितीने केलेल्या चौकशीत 'व्यवहार्य असेल तोपर्यंत' या निकषांची पूर्तता केली आहे का?

५९. नियम १४ मध्ये सार्वजनिक प्राधिकरणाद्वारे चौकशी करण्यासाठी आवश्यक असलेली प्रक्रिया नमूद केली आहे, ज्यामध्ये आरोपपत्र जारी करणे, आरोपपत्राचा तपशील सादर करणे, प्रत्येक आरोपपत्राशी संबंधित आरोपांची विधाने समाविष्ट करणे, साक्षीदारांची यादी पाठवणे आणि व्यवस्थापन/नियोक्त्याने ज्या कागदपत्रांवर विश्वास ठेवायचा आहे ती कागदपत्रे देणे यांचा समावेश आहे. सध्याच्या प्रकरणात समितीने कदाचित या प्रक्रियेचे काटेकोरपणे पालन केले नसेल, परंतु वेळोवेळी प्राप्त झालेल्या सर्व तक्रारी आणि तक्रारदारांची साक्ष अपीलकर्त्याला सांगण्यात आल्या यात वाद नाही. त्यामुळे त्याच्यावरील आरोपांचे स्वरूप त्याला चांगले ठाऊक होते. चौकशीदरम्यान केवळ त्याच्या विरोधात वापरण्यासाठी प्रस्तावित साहित्यच नव्हे, तर त्याला त्याचे उत्तर सादर करून आणि साक्षीदारांची यादी सादर करून उक्त साहित्य स्पष्ट करण्यासाठी देखील सांगितले गेले,जे

त्याने केले. शिवाय, समितीने सादर केलेल्या अहवालाचा अभ्यास केल्यावर असे दिसून येते की, जेथे जेथे संमती देण्यात आली होती तेथे समितीने काही तक्रारदारांची साक्ष दृकश्राव्यपणे नोंदवली होती आणि अपीलकर्त्याला तक्रारदारांसह उक्त साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याची योग्य संधी देण्यात आली होती. सर्व तक्रारदारांनी केलेले आरोप, विशिष्ट घटनांच्या वर्णनासह, अपीलकर्त्याने केलेले लैंगिक छळाचे होते. त्यामुळे, दिलेल्या तथ्यांमध्ये आणि परिस्थितीत, समितीने आरोपपत्र तयार न करणे हे हानिकारक मानले जाऊ शकत नाही. तसेच, आपल्यावर करण्यात आलेल्या आरोपांच्या स्वरूपाबद्दल तो पूर्णपणे अंधारात होता आणि योग्य प्रतिसाद देण्याच्या स्थितीत नव्हता, असे अपीलकर्त्याचे म्हणणे ऐकले जाऊ शकत नाही. इथपर्यंत ठीक आहे.

(क) समितीच्या आदेशाची समज:

६०. वर नमूद केल्याप्रमाणे, जेव्हा प्रतिवादी क्रमांक २-विद्यापीठाच्या निबंधकाने समितीच्या अध्यक्षांना पत्र पाठवले, तेव्हा त्यांनी विद्यापीठाच्या कुलगुरूंना प्राप्त झालेल्या लैंगिक छळाच्या नऊ तक्रारी पाठवल्या. १७ मार्च २००९ रोजी चौकशी प्रक्रिया सुरू करण्यात आली तेव्हा अपीलकर्त्याला सांगण्यात आले की त्याच्याविरुद्ध लैंगिक छळाच्या तक्रारी प्राप्त झाल्यानंतर समितीने संबंधित विद्यार्थ्यांचे जबाब, तक्रारींची प्राथमिक सत्यता पडताळली होती आणि तोपर्यंत समितीने कोणतेही विशिष्ट दोषारोपपत्र तयार केले नव्हते आणि कोणताही दोषारोपपत्राचे तपशील अपीलकर्त्याकडे पाठवले गेले नव्हते. त्याच वेळी, प्राप्त झालेल्या सर्व तक्रारींच्या प्रती आणि नोंदवलेले जवाबांच्या प्रती थेट अपीलकर्त्याकडे पाठवण्यात आल्या, ज्यायोगे त्याला त्याच्याविरुद्ध लावलेल्या आरोपांचे स्पष्टीकरण देण्यास सांगितले.

६१. १७ मार्च २००९ आणि २० एप्रिल २००९ रोजी समितीने अपीलकर्त्याला उद्देशून लिहिलेल्या पत्रांमधील मजकुरावरून, समितीने आपल्या चौकशीचा अहवाल 'वस्तुस्थिती शोधण्याची कार्यवाही' म्हणून समजून घेतला आहे, असा अपीलकर्त्याचा युक्तिवाद स्पष्ट केला जाऊ शकतो. केवळ विद्यापीठाला वस्तुस्थिती शोधण्याचा अहवाल सादर करणे आवश्यक होते असा समितीने केलेला समज, जो इ .सी . (E .C.) अध्यक्षांनी ८ सप्टेंबर

२००९ रोजी जारी केलेल्या निवेदनाच्या अभ्यासातून समोर आला आहे, त्यांनी समितीचा अहवाल प्राप्त केल्यानंतर, अपीलकर्त्याला कळवले की सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) CCS (CCA) नियमांच्या नियम १४ अंतर्गत त्याच्याविरुद्ध चौकशी करण्याचा प्रस्ताव होता. ही पहिलीच वेळ होती जेव्हा उत्तरवादींनी अपीलकर्त्याला सांगितले की, इ.सी. (E.C.) ने ज्ञापनाचे निवेदन, प्रत्येक ज्ञापनाच्या समर्थनार्थ गैरवर्तनाचा आरोप आणि इतर कागदपत्रांच्या नियमांनुसार विहित केलेल्या प्रक्रियेचे पालन करण्याचा निर्णय घेतला आहे आणि अपीलकर्त्याला बचावासाठी त्याचे उत्तर सादर करण्यासाठी वेळ दिला आहे. अपीलकर्त्याने उत्तर सादर केले. परंतु ही एक मान्य स्थिती आहे की ही चौकशीची कार्यवाही सुरुवातीच्या टप्प्यावरच रद्द करण्यात आली होती आणि २८ जानेवारी २०१० रोजी घेतलेल्या निर्णयाच्या संदर्भात इ.सी. (E .C.)ने यापूर्वी सादर केलेल्या समितीच्या अहवालावर कार्यवाही केली होती. आमचे असे मत आहे की जेव्हा समिती स्वतः त्याच्या चौकशीच्या व्याप्तीबद्दल अस्पष्ट होती, तेव्हा समितीची जबाबदारी केवळ तथ्ये शोधण्यापुरती मर्यादित होती आणि ती सेवा नियमांतर्गत विचार केल्याप्रमाणे शिस्तभंगविषयक समितीची कार्ये पार पाडत नव्हती, अशी धारणा बाळगल्याबद्दल अपीलकर्त्याला दोषी धरले जाऊ शकत नाही.

<u>(ड) कार्यवाहीची वावटळ :-</u>

६२. नोंदींचे परीक्षण केल्यावर असे दिसून येते की समितीने पहिल्या काही सुनावणीनंतर संपूर्ण कार्यवाही जलदगतीने पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला आणि अपीलकर्त्याला उक्त कार्यवाहीत प्रभावीपणे सहभागी होण्यासाठी वाजवी वेळ देण्यास नकार दिला ही समितीची चूक होती. १६ एप्रिल २००९ रोजी या समितीची कार्यवाही सुरू झाली आणि ५ जून २००९ रोजी ती पूर्ण झाली, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. या कालावधीत समितीने १८ बैठका घेतल्या. समितीच्या ज्या तारखांवर बैठका झाल्या त्या तारखांचा माहेवारी तपशील खालीलप्रमाणे आहेः

(i) एप्रिल २००९ -१६, २७ आणि २९ तारखेला

(ii) मे २००९- ६,१२,१३,१४,१९,२०,२२,२३,२५,२७,२८, आणि २९ तारखेला

(iii) जून २००९- ३,४ आणि ५ तारखेला

६३. हे देखील लक्षात घेण्यासारखे आहे की चौकशी पूर्ण करण्यासाठी सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) (CCS (CCA) Rules) नियमांनुसार निर्धारित केलेला कालावधी सामान्यतः नियुक्तीचा आदेश मिळाल्याच्या तारखेपासून सहा महिन्यांच्या कालावधीचा असतो. परंतु, येथे, संपूर्ण प्रक्रिया सरळ ३९ दिवसांतच पूर्ण झाली. ही समिती आपला अहवाल सादर करण्यासाठी किती घाई करत होती हे यातून दिसून येते. ५ मे २००९ रोजी समितीने अपीलकर्त्याला उद्देशून लिहिलेल्या पत्रातून कार्यवाही संपवण्याच्या अति चिंतेचे एक स्पष्ट उदाहरण स्पष्ट होते, ज्यात त्याला सांगण्यात आले होते की त्याचे उत्तर दाखल करण्याची आणि पुढील बयान नोंदविण्याची पुढील तारीख १२ जून २००९ होती. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, दुसऱ्याच दिवशी समितीने आधीच्या पत्रात त्रुटी आढळल्याचा दावा करून उक्त तारखा मागे सरकणारे आणखी एक पत्र जारी केले आणि अपीलकर्त्याला असे सूचित केले की त्याचे उत्तर दाखल करण्याची तारीख '१२ मे २००९' म्हणून वाचली जावी आणि पुढील साक्ष अभिलेखनाची तारीख '१४ मे २००९' म्हणून वाचली जावी, ज्यामुळे तारखा संपूर्ण महिन्यापर्यंत मागे सरकल्या. २० मे २००९ रोजी समितीने अपीलकर्त्याला पत्र लिहून त्याला २० मे २००९ रोजी हजर राहण्याची शेवटची संधी दिली होती, केवळ त्याची साक्ष पूर्ण करण्यासाठीच नव्हे तर तक्रारदार आणि इतर साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्यासाठीही, यावरून समितीने दाखवलेल्या घाईचे आणखी एक मोठे उदाहरण मिळू शकते. त्याच वेळी, समितीने अपीलकर्त्याकडे आणखी सहा जबानी पाठवल्या आणि त्याला ४८ तासांच्या आत म्हणजे २२ मे २००९ पर्यंत त्याचे उत्तर सादर करण्याचे निर्देश दिले.

६४. अपीलकर्ता कार्यवाही कशीतरी लांबणीवर टाकण्यासाठी क्षुल्लक कारणे देत होता आणि त्याने आरोग्यविषयीचा घेतलेला आधार खरा नव्हता, असे उतारवादींच्या विद्वान वकिलाने केलेले निवेदन जरी हे न्यायालय स्वीकारणार असले, तरी २० मे २००९ रोजी किमान आणखी सहा जबानी अपीलकर्त्याकडे सोपवण्यात आल्या होत्या यावरून वस्तुस्थितीची जाणीव असलेल्या समितीचा दृष्टीकोन स्पष्ट होत नाही. जरी तो (अपीलकर्ता) स्वस्थ आणि निरोगी असला, तरी त्याला अतिरिक्त जवाबाना प्रतिसाद देण्यासाठी आणि त्याच वेळी तक्रारदारांची उलटतपासणी करण्यासाठी आणि त्याचा जवाब पूर्ण करण्यासाठी स्वतःला तयार करण्यासाठी वाजवी वेळ हवा होता. ह्याला केवळ समितीचे अवास्तव आणि

अन्यायकारक निर्देश म्हणून संबोधले जाऊ शकते.

६५. चौकशी समाप्त करण्यासाठी समितीने दाखवलेली अनुचित घाई, अपीलकर्त्याच्या न्याय्य सुनावणीच्या अधिकारात कपात करण्याचे समर्थन करू शकत नाही. नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचा एक महत्त्वाचा पैलू असलेल्या योग्य प्रक्रियेशी समितीने ज्या प्रकारे चौकशीची कार्यवाही आयोजित करण्याचे काम केले त्यामुळे गंभीर तडजोड करण्यात आली. वर नमूद केल्याप्रमाणे, जेव्हा सध्याच्या याचिकेतील विषयावर कार्यवाही झाली होती, तेव्हा पी. ओ. एस. एच. कायदा (PoSH Act) अस्तित्वात नव्हता आणि तेव्हा **<u>विशाखा</u>** मार्गदर्शक तत्त्वांद्वारे हे विषय हाताळले जात होते. या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये देखील नैसर्गिक न्यायतत्त्वांचे पालन आणि न्याय्य कार्यपद्धतीचे अनुपालन हे वगळण्यात आलेले नव्हते. या पैलूवर मार्गदर्शक तत्त्वांमधे जरी मौन असले तरी त्यामुळे समितीला नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांकडे दुर्लक्ष करून आणि अपीलकर्त्याला न्याय्य सुनावणी देण्याची वाजवी संधी कमी करून प्रकरण हाताळण्याची संधी दिली नव्हती. या न्यायालयाने वारंवार असे निरीक्षण नोंदवले आहे की जरी नियम मौन असले तरीही नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे त्यात अवलंबली पाहिजेत. पीडित/तक्रारदारांशी न्याय्य वागण्याच्या आणि तक्रारींचे त्वरित निवारण करण्याच्या तीव्र चिंतेत, ही समिती अपीलकर्त्यावर घोर अन्याय करणारी ठरली आहे. न्याय केवळ केलाच पाहिजे असे नाही, तर तो केला जात असल्याचे स्पष्टपणे दिसले पाहिजे या मूलभूत तत्त्वाकडे त्यांनी पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे. 'ऑडी अल्टरम पार्टमची' तत्त्वे या घोडदळ पद्धतीने वाऱ्यांवर फेकली जायला नको होती .

<u>(ई) कार्यकारी परिषद कशी अपयशी ठरली ?</u>

६६. इ.सी. (E.C.) ने केलेली चूक ही काही कमी गंभीर चूक नाही. ज्या प्रथम समितीला तक्रारी पाठवण्यात आल्या होत्या, ती केवळ एक 'तथ्ये शोधणारी समिती' होती आणि त्यानंतर सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) (CCS (CCA)) नियमांच्या नियम १४ अंतर्गत विहित केलेल्या पद्धतीने पूर्ण चौकशी करणे आवश्यक होते, असा समज इ .सी . (E .C.) ने कायम ठेवला, हे स्पष्ट आहे. याचा परिणाम असा झाला की जरी पहिल्या समितीचा अहवाल स्वीकारला गेला आणि इ.सी . (E .C.) ने अपीलकर्त्याला निलंबित करण्याच्या प्रक्रियेस

सुरुवात केली, तरी पहिल्यांदाच त्यांनी त्याला दोषारोपपत्र आणि आरोपांचा तपशील बाबत ज्ञापन जारी करण्याचा निर्णय घेतला आणि नियमांनुसार चौकशी करण्यासाठी उच्च न्यायालयाच्या माजी न्यायाधीशाची चौकशी अधिकारी म्हणून नियुक्ती केली. उत्तरवादी क्रमांक २ आणि ३ तेव्हाच शहाणा झाला जेव्हा उक्त कार्यवाही सुरू झाली आणि ***मेधा कोतवालच्या*** प्रकरणात जारी केलेल्या निर्देशांबद्दल चौकशी अधिकाऱ्याचे मूल्यांकन करण्यात आले, जेथे या न्यायालयाने हे स्पष्ट केले होते की ***विशाखाच्या*** प्रकरणात (उपरोल्लेखित) अभिप्रेत केलेली तक्रार समिती, सी. सी. एस. (वर्तणूक) नियमांच्या उद्देशाने चौकशी प्राधिकरण मानली जाईल आणि त्याचा अहवाल सी. सी. एस. (सी.सी.ए.) नियमांनुसार अहवाल मानला जाईल.

६७. जेव्हा नियोक्ता स्वतः समितीच्या निवेदनाकडे दुर्लक्ष करत होता आणि समिती त्यांची कार्यवाही ही वस्तुस्थिती शोधणारी असल्याचे वर्णन करून समिती त्याच भावनेखाली राहिली, तेव्हा प्रथम समितीचा अहवाल मिळाल्यावर उत्तरवादीने थांबणे आणि पुढील पाऊल उचलण्यापूर्वी कायदेशीर स्थितीची पडताळणी करणे अधिक बंधनकारक होते. या सर्वांमध्ये, कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाची चौकशी करण्यासाठी नियम १४ अंतर्गत विहित केलेली प्रक्रिया होती, जी त्वरित निकाली काढण्याच्या बदल्यात बळी पडली, जी न्याय्य किंवा मान्य केली जाऊ शकत नाही.

६८. सी.सी.एस.(सी.सी.ए.) नियमांच्या [CCS (CCA) Rules] नियम १४(२) अंतर्गतच्या परंतुकेचा आणि सी. सी. एस.(CCS) (वर्तणूक) नियमांच्या नियम ३ सी (3C) चा हेतू आणि उद्देश असा आहे की लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी करण्यासाठी स्वीकारली जाणारी प्रक्रिया ज्यामुळे नियमांनुसार कडक शिक्षा ठोठावली जाऊ शकतो, ती न्याय्य, निःपक्षपाती आणि नियमांनुसार असणे आवश्यक आहे. तक्रार समितीने केलेल्या चौकशीदरम्यान नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे पालन करण्यावर भर देण्याबाबत नंतर अधिनियमित केलेल्या २०१३ च्या नियमांच्या नियम ७(४) मध्ये विशिष्ट उल्लेख आढळतो. परंतु कायदा किंवा नियमांच्या अनुपस्थितीतही योग्य प्रक्रियेमागील भावना कधीही दडपली जाऊ शकत नाही किंवा त्याकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकत नाही, कारण नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे

हे निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेचे सार आहे आणि प्रत्येक न्यायालयीन किंवा अगदी न्यायिकवत कार्यवाहीमध्ये ते अमलात आणणे आवश्यक आहे.

६९ . याचा अर्थ असा नाही की, जरी या समितीचे वर्णन 'चौकशी प्राधिकारी' म्हणून केले गेले असले, तरी, ***<u>मेधा कोतवालच्या</u>*** प्रकरणातील (उपरोल्लेखित) निर्णयाच्या आधारे आणि नियम १४ अंतर्गत विहित केलेल्या प्रक्रियेचे पालन करणे आवश्यक असल्याने, ती एक पूर्ण सुनावणी असल्यासारखे चौकशी करणे अपेक्षित होते. नियम १४ (२) च्या परंतुकात वापरलेली 'व्यवहार्य असेल तोपर्यंत' ही अभिव्यक्ती व्यावहारिक पद्धतीने वाचली आणि समजून घेतली पाहिजे. अनुशासनात्मक प्राधिकरणाने सुरू केलेल्या अशा कोणत्याही कार्यवाहीत, लैंगिक छळाच्या पीडितेचे अधिकार आणि दोषी कर्मचाऱ्याचे अधिकार यांच्यात एक संतुलित समतोल साधावा लागेल. त्याच वेळी, दोन्ही बाजूंच्या हितासाठी प्रक्रियेत निष्पक्षता स्वीकारणे आवश्यक आहे. शेवटी, इंग्रजी मध्ये एक म्हण आहे कि 'व्हॉट इज सॉस फॉर द गूज इज सॉस फॉर द ग्यानडर' अर्थात एखाद्याला विशिष्ट परिस्थितीत एक व्यक्तीसाठी जे स्वीकार्य आहे ते समान परिस्थितीत दुसऱ्या व्यक्तीसाठी स्वीकार्य असले पाहिजे.

<u>एम. निष्कर्ष</u>

७०. सद्याच्या प्रकरणात, शिस्तपालन प्राधिकरणाने नियुक्त केलेल्या समितीने सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) CCS (CCA) नियमांच्या नियम १४ मध्ये नमूद केलेल्या टप्प्याटप्प्याने प्रक्रियेच्या संदर्भात काटेकोरपणे चौकशी केली नसली तरी, आम्ही पाहिले आहे की त्यांनी सर्व तक्रारींच्या प्रती, तक्रारदारांची साक्ष आणि संबंधित उत्तरवादीचे साहित्य अपीलकर्त्याला सादर केले, त्याला बचावासाठी त्याचे उत्तर देण्यास सांगितले आणि त्याने ज्या साक्षीदारांवर अवलंबून राहण्याचा प्रस्ताव दिला आहे त्यांची यादी सादर करण्याचे निर्देश दिले. अभिलेखावरून असेही दिसून येते की अपीलकर्त्याने बचावासाठी तपशीलवार उत्तर दिले होते. त्यांनी साक्षीदारांची यादी आणि साक्षीदारांचे साक्षी पुरावे सादर केले होते. यावरून हे दिसून येते की त्याला त्यांच्यावर लावलेल्या आरोपांच्या स्वरूपाची चांगली माहिती होती आणि त्यांच्या बचावासाठी त्याला काय सांगावे लागेल हे त्याला माहीत होते. वरील

स्थिती लक्षात घेता, दोषारोपपत्राची रचना न करणे हे अपीलकर्त्याच्या हितासाठी हानिकारक असल्याचे म्हटले जाऊ शकत नाही.

७१. खरे तर, चौकशीच्या कार्यवाहीतील ठळक दोष आणि प्रक्रियात्मक त्रुटी त्यानंतरच, मे २००९ मध्ये घडल्या, जेव्हा १२ सुनावण्या झाल्या, ज्यापैकी बहुतांश एकापाठोपाठ एक, समितीने जोरदार गतीने घेतल्या. एकीकडे, समितीने अपीलकर्त्याकडे, नंतर प्राप्त झालेल्या आणखी काही तक्रारदारांच्या आणि इतर साक्षीदारांच्या साक्ष पाठवल्या आणि त्याला त्याचे उत्तर देण्यास सांगितले आणि दुसरीकडे, त्याने त्याला फिर्यादी आणि साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्यासाठी तयार राहण्याचे निर्देश दिले, तसेच एका आठवड्याच्या कालावधीत त्याची पुढील साक्ष नोंदविण्याचे निर्देश दिले. जरी अपीलकर्त्याने घेतलेली वैद्यकीय कारणे संशयास्पद वाटत असली, तरी समितीने त्याला त्याचा बचाव तयार करण्यासाठी वाजवी वेळ द्यायला हवा होता, विशेषतः जेव्हा वकिलाच्या माध्यमातून प्रतिनिधित्व करण्याची त्याची विनंती आधीच नाकारली गेली होती. या सर्व अनावश्यक चिंतेमुळेच समितीने केलेल्या चौकशीच्या प्रक्रियेला (शॉर्ट सर्किट) लघुस्वरूपाचे केले आणि प्रक्रियेच्या निष्पक्षतेला हानी पोहोचवली.

७२. वरील कारणांमुळे प्रक्रिया आणि तिच्या निकालावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केल्याबद्दल अपीलकर्त्याला दोष देता येणार नाही. अशा प्रकारच्या बाबी संवेदनशील असतात आणि त्या काळजीपूर्वक हाताळल्या गेल्या पाहिजेत यात शंका नाही. अपीलकर्त्यावर लैंगिक छळाचे गंभीर आरोप करणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून उत्तरवादीना सुमारे सतरा तक्रारी प्राप्त झाल्या होत्या. परंतु जेव्हा चौकशी कडक शिक्षेच्या कार्यवाहीला कारणीभूत ठरू शकते, अशा वेळेस, तपासाच्या प्रक्रियात्मक निष्पक्षतेला पूर्णपणे त्यागणे हा आधार नसेल. जेव्हा घेतलेल्या निर्णयाची वैधता प्रक्रियेच्या निष्पक्षतेवर अवलंबून असते आणि स्वीकारलेली प्रक्रियाच संशयास्पद बनते, तेव्हा घेतलेला निर्णय न्यायालयीन परिनिरीक्षणाला तोंड देऊ शकत नाही आणि हस्तक्षेपासाठी व्यापकपणे खुला असतो. केवळ योग्य प्रक्रियाच न्याय्य परिणामाची हमी देऊ शकते असे म्हटले जाते, हे विनाकारण नाही. या प्रकरणात, लैंगिक छळाच्या पीडितांशी योग्य वागण्याच्या समितीच्या चिंतेमुळे त्यांचे अधिक नुकसान झाले

आहे.

७३. त्यामुळे, या न्यायालयाचे असे मत आहे की, समितीने मे २००९ महिन्यापासून अमलात आणलेली कार्यवाहीत संबंधित नियमांमध्ये विहित केलेल्या 'व्यवहार्य असेल तोपर्यंत' निकषांची कमी होती. चौकशी करण्यासाठीच्या समितीने विवेकबुद्धीचा अयोग्यरित्या वापर करून नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे उल्लंघन केले आहे. परिणामी, अपीलकर्त्याच्या सेवा संपुष्टात आणण्याच्या इ .सी .(E .C.) ने घेतलेल्या निर्णयाचे समर्थन करणारा, अपील प्राधिकरणाने योग्यरित्या समर्थन केलेला आक्षेपार्ह निर्णय कायम ठेवला जाऊ शकत नाही आणि त्यानुसार तो रद्दबातल केला जातो आणि खालील निर्देशांसह बाजूला ठेवला जातोः

(i) हे प्रकरण ५ मे २००९ रोजी होते त्याप्रमाणे चौकशीची कार्यवाही करण्यासाठी तक्रार समितीकडे परत पाठवण्यात आले आहे.

(ii) समिती अपीलकर्त्याला स्वतःचा बचाव करण्यासाठी पुरेशी संधी देईल.

(iii) अपीलकर्ता कार्यवाही स्थगित करण्याची मागणी करणार नाही.

(iv) समिती योग्य आदेशांसाठी शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाकडे अहवाल सादर करेल.

(v) प्रदीर्घ कालावधी लक्षात घेऊन, उत्तरवादींना समितीने ठरवलेल्या पहिल्या सुनावणीच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत संपूर्ण प्रक्रिया पूर्ण करण्याचे निर्देश दिले जातात.

(vi) समिती आणि शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाद्वारे पाळली जाणारी कार्यपद्धती नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांद्वारे मार्गदर्शित केली जाईल.

(vii) लागू केलेले नियम संबंधित वेळी जसे लागू होते तसेच असतील.

(viii) समिती आणि शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाने घेतलेला निर्णय केवळ गुणवत्तेनुसार आणि कायद्यानुसारच असेल.

(ix) चौकशी पूर्ण होईपर्यंत आणि शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाकडून निर्णय होईपर्यंत अपीलकर्त्याला त्वरित यथापूर्वकरण करण्याचा किंवा मागील वेतन परत मिळवण्याचा दावा करण्याचा अधिकार राहणार नाही.

एन. उपसंहार

७४. ज्याप्रमाणे आपण पी. ओ. एस. एच. कायदा(PoSH Act) लागू झाल्याच्या दशकाचा उत्सव साजरा करत आहोत, त्याचप्रमाणे मागे वळून पाहण्याची आणि कायद्याचा आदेश ज्या पद्धतीने लागू करण्यात आला आहे त्याचा आढावा घेण्याची वेळ आली आहे. या कायद्याचे काम कामाच्या ठिकाणी प्रत्येक नियोक्त्याद्वारे अंतर्गत तक्रार समित्यांची (आय. सी. सी.)((ICCs)) स्थापना आणि पी. ओ. एस. एच.(PoSH Act) कायद्याच्या अनुक्रमे ii आणि iii प्रकरणात विचार केल्याप्रमाणे योग्य शासनाद्वारे स्थानिक समित्या (एल. सी.) आणि अंतर्गत समित्यांची (आय. सी.) स्थापना यावर केंद्रित आहे. अयोग्यरित्या स्थापन केलेली आय. सी. सी./एल. सी./आय. सी.(ICC/LC/IC), कायद्यानुसार आणि नियमांनुसार कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी करण्यात अडथळा ठरेल. चुकीच्या पद्धतीने तयार केलेल्या समितीने अर्धवट चौकशी करणे तितकेच प्रतिकूल ठरेल, ज्यामुळे गंभीर परिणाम होऊ शकतात, म्हणजे दोषी कर्मचाऱ्याला सेवेतून काढून टाकण्यापर्यंतचा मोठा दंड ठोठावला जाऊ शकतो.

७५. इतक्या दीर्घ कालावधीनंतरही या कायद्याच्या अंमलबजावणीत गंभीर त्रुटी आहेत हे लक्षात घेणे अस्वस्थ करणारे आहे. ही ढळढळीत चूक अलीकडेच एका राष्ट्रीय दैनिक वृत्तपत्राने समोर आणली आहे, ज्याने देशातील 30 राष्ट्रीय क्रीडा महासंघांचे सर्वेक्षण केले आणि प्रकाशित केले आहे आणि त्यापैकी १६ महासंघांनी आजपर्यंत आयसीसीची (ICC) (स्थापना केलेली नाही, असे वृत्त दिले आहे. जेथे आय. सी. सी. (ICC) अस्तित्वात असल्याचे आढळून आले आहे, तेथे त्यांच्याकडे सदस्यांची निर्धारित संख्या नाही किंवा अनिवार्य बाह्य सदस्याचा अभाव आहे. ही खरोखरच खेदजनक स्थिती आहे आणि पी. ओ. एस. एच. कायद्याची (PoSH Act) अंमलबजावणी करण्यास बांधील असलेल्या सर्व राज्य अधिकारी, सार्वजनिक अधिकारी, खाजगी उपक्रम, संघटना आणि संस्थांवर वाईट रीतीने

प्रतिबिंबित होते. अशा निंदनीय कृत्याचा बळी ठरल्याने केवळ स्त्रीच्या आत्मसन्मानाला धक्का बसत नाही तर तिच्या भावनिक, मानसिक आणि शारीरिक आरोग्यावरही परिणाम होतो. अनेकदा असे दिसून येते की जेव्हा महिलांना कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाचा सामना करावा लागतो, तेव्हा ते अशा गैरवर्तनाची तक्रार करण्यास नाखूष असतात. त्यांच्यापैकी अनेकजणी नोकरीही सोडून देतात. तक्रार देण्याच्या अनिच्छेचे एक कारण म्हणजे त्यांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी कायद्यांतर्गत कोणाशी संपर्क साधावा याबद्दल अनिश्चितता आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे प्रक्रिया आणि तिच्या परिणामांवरील आत्मविश्वासाचा अभाव. या सामाजिक आजाराला कायद्याच्या मजबूत आणि कार्यक्षम अंमलबजावणीद्वारे त्वरित सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. हे साध्य करण्यासाठी, तक्रारदार पीडितेला कायद्याचे महत्त्व आणि कार्यप्रणालीबद्दल शिक्षित करणे अत्यावश्यक आहे. तक्रार कशी नोंदवली जाऊ शकते, तक्रारीवर प्रक्रिया करण्यासाठी कोणती प्रसंभाविक प्रक्रिया अवलंबली जाईल, कायद्यांतर्गत आय. सी. सी./एल. सी./आय. सी.(ICC/LC/IC) ला कशा वस्तुनिष्ठ पद्धतीने काम करणे अपेक्षित आहे, तक्रार खरी असल्याचे आढळून आल्यास दोषी कर्मचाऱ्याला कळवल्यावरचे परिणामांचे स्वरूप, खोटी किंवा दुर्भावनापूर्ण तक्रार दाखल करण्याचा परिणाम आणि आय. सी. सी./एल. सी./आय. सी. (ICC/LC/IC) च्या अहवालावर असमाधानी असल्यास तक्रारदाराला उपलब्ध होऊ शकणारे उपाय इत्यादींची त्यांना जाणीव करून दिली पाहिजे.

७६. हा कायदा कितीही हितकारक असला तरी, अंमलबजावणी व्यवस्थेचे काटेकोरपणे पालन केल्याशिवाय आणि सर्व राज्य आणि बिगर-राज्य घटकांचा सक्रिय दृष्टीकोन असल्याशिवाय कामाच्या ठिकाणी महिलांना मिळणारा सन्मान आणि प्रतिष्ठा प्रदान करण्यात तो कधीही यशस्वी होणार नाही. जर कामाचे वातावरण महिला कर्मचाऱ्यांच्या गरजांबाबत प्रतिकूल, असंवेदनशील आणि प्रतिसाद न देणारे राहिले तर हा कायदा एक रिकामी औपचारिकता राहील. जर अधिकारी/व्यवस्थापन/नियोक्ते त्यांना सुरक्षित आणि सुरक्षित कामाच्या जागेची हमी देऊ शकत नसतील, तर ते सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी आणि त्यांच्या प्रतिभेचा आणि कौशल्याचा पुरेपूर वापर करण्यासाठी घराबाहेर पडण्यास घाबरतील. त्यामुळे केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांनी सकारात्मक कारवाई करण्याची

आणि पी. ओ. एस. एच. कायदा (PoSH Act) लागू करण्यामागील परोपकारी उद्देश खऱ्या अर्थाने साध्य होईल याची खात्री करण्याची वेळ आली आहे.

<u>ओ. निर्देश</u>

७७. देशभरातील काम करणाऱ्या महिलांना पी. ओ. एस. एच. कायद्याने (PoSH Act)दिलेले वचन पूर्ण करण्यासाठी, खालील निर्देश जारी करणे योग्य मानले जातेः

(i) सर्व संबंधित मंत्रालये, विभाग, सरकारी संस्था, अधिकारी, सरकारी क्षेत्र उपक्रम, संघटना, संस्था इत्यादींनी आय. सी. सी./एल. सी./आय. सी.(ICCs/LCs/ICs) ची स्थापना केली आहे की नाही तसेच यथास्थितीनुसार या समित्यांची रचना काटेकोरपणे पी. ओ. एस. एच. कायद्याच्या (PoSH Act)तरतुदींच्या नुसार आहे की नाही याची पडताळणी करण्यासाठी कालबद्ध प्रक्रिया हाती घेण्याचे निर्देश केंद्र सरकार, सर्व राज्य सरकारे आणि केंद्रशासित प्रदेशांना देण्यात येत आहेत.

(ii) आय. सी. सी./एल. सी./आय. सी. (CCs/LCs/ICs,) ची निर्मिती आणि रचना, नियुक्त व्यक्तींच्या ई-मेल आयडीचा तपशील आणि संपर्क क्रमांक, ऑनलाईन तक्रार दाखल करण्यासाठी विहित केलेली प्रक्रिया, तसेच संबंधित नियम, विनियम आणि अंतर्गत धोरणे संबंधित प्राधिकरण/ कार्याधिकारी /संघटना /संस्था/मंडळेंच्या संकेतस्थळावर सहज उपलब्ध करून दिली जातील याची खात्री केली जाईल. तसेच सादर केलेली माहिती देखील वेळोवेळी अद्ययावत केली जाईल.

(iii) सर्वोच्च स्तरावरील आणि राज्य स्तरावरील व्यावसायिकांच्या सर्व वैधानिक संस्थांद्वारे (वैद्य, वकील, वास्तुविशारद, सनदी लेखापाल, खर्च लेखापाल, अभियंते, बँकर्स आणि इतर व्यावसायिकांचे नियमन करणाऱ्यांसह), विद्यापीठे, महाविद्यालये, प्रशिक्षण केंद्रे आणि शैक्षणिक संस्था आणि सरकारी आणि खाजगी रुग्णालये/शुश्रूषा गृहांद्वारे अशीच प्रक्रिया हाती घेतली जाईल.

(iv) आय. सी. सी./एल. सी./आय. सी. (CCs/LCs/ICs)च्या सदस्यांना त्यांच्या कर्तव्यांची आणि कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाची तक्रार मिळाल्यावर, तक्रार प्राप्त

झाल्यापासून , शेवटी चौकशी पूर्ण होईपर्यंत आणि अहवाल सादर होईपर्यंत, ज्या पद्धतीने चौकशी केली जावी याची माहिती देण्यासाठी अधिकारी/व्यवस्थापन/नियोक्ते त्वरित आणि प्रभावी पावले उचलतील.

(v) आय. सी. सी./एल. सी./आय. सी. च्या सदस्यांचे कौशल्य वाढवण्यासाठी तसेच महिला कर्मचारी आणि महिला गटांना शिक्षित करण्यासाठी कायद्याच्या तरतुदी, नियम आणि संबंधित विनियमांबद्दल अधिकारी/व्यवस्थापन/नियोक्ते हे नियमितपणे अभिमुखता कार्यक्रम, कार्यशाळा, चर्चासत्रे आणि जागरूकता कार्यक्रम आयोजित करतील.

(vi) राष्ट्रीय विधी सेवा प्राधिकरण (एन. ए. एल. एस. ए.) (NALSA)आणि राज्य विधी सेवा प्राधिकरणे (एस. एल. एस. ए.)(SLSAs) कार्यशाळा आयोजित करण्यासाठी आणि अधिकारी/व्यवस्थापन/नियोक्ते, कर्मचारी आणि किशोरवयीन गटांना त्यां कायद्याच्या तरतुदींविषयी संवेदनशील बनवण्यासाठी जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करण्यासाठी मॉड्यूल्स विकसित करतील आणि त्यांच्या वार्षिक दिनदर्शिकेमध्ये समाविष्ट करतील.

(vii) राष्ट्रीय न्यायिक अकादमी आणि राज्य न्यायिक अकादमी त्यांच्या वार्षिक दिनदर्शिकांमध्ये, उच्च न्यायालये आणि जिल्हा न्यायालयांमध्ये स्थापन केलेल्या आय. सी. सी./एल. सी./आय. सी.(ICCs/LCs/ICs) च्या सदस्यांची क्षमता वाढविण्यासाठी आणि कायदा आणि नियमांनुसार चौकशी करण्यासाठी प्रमाणित संचालन प्रक्रिया (एस. ओ. पी.) (SOPs) मसुदा तयार करण्यासाठी अभिमुखता कार्यक्रम, चर्चासत्रे आणि कार्यशाळा यांचा समावेश करतील.

(viii) या निर्णयाची एक प्रत भारत सरकारच्या सर्व मंत्रालयांच्या सचिवांना पाठवली जाईल, जे संबंधित मंत्रालयांच्या नियंत्रणाखालील सर्व संबंधित विभाग, वैधानिक प्राधिकरणे, संस्था, संघटना इत्यादींच्या निर्देशांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करतील. निर्णयाची एक प्रत सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या मुख्य सचिवांना देखील पाठवली जाईल, जे सर्व संबंधित विभागांकडून या निर्देशांचे काटेकोर पालन सुनिश्चित करतील. जारी केलेल्या निर्देशांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्याची जबाबदारी मंत्रालयांच्या सचिवांची, भारत सरकारची आणि प्रत्येक राज्य/केंद्रशासित प्रदेशाच्या मुख्य सचिवांची असेल.

(ix) भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाची नोंदणी शाखा (रजिस्ट्री) या निर्णयाची प्रत संचालक, राष्ट्रीय न्यायिक अकादमी, सदस्य सचिव, एन. ए. एल. एस. ए(NALSA)., अध्यक्ष, बार कौन्सिल ऑफ इंडिया आणि सर्व उच्च न्यायालयांच्या प्रबंधकांना पाठवेल. तसेच जारी केलेल्या निर्देशांची अंमलबजावणी करण्यासाठी नोंदणी शाखा (रजिस्ट्री) या निर्णयाची प्रत भारतीय वैद्यकीय परिषद, वास्तुविद्या परिषद, सनदी लेखापाल संस्था, कंपनी सचिव संस्थान आणि भारतीय अभियांत्रिकी परिषद यांना पाठवेल.

(x) सदस्य-सचिव, एन. ए. एल. एस. ए.(NALSA) यांना या निर्णयाची प्रत सर्व राज्य विधी सेवा प्राधिकरणांच्या सदस्य सचिवांना पाठवण्याची विनंती करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे, राज्य उच्च न्यायालयांचे महा प्रबंधक या निर्णयाची प्रत राज्य न्यायिक अकादमीचे संचालक आणि त्यांच्या संबंधित राज्यांचे प्रमुख जिल्हा न्यायाधीश/जिल्हा न्यायाधीशांना पाठवतील.

(xi) भारतीय विधीज्ञ परिषदेचे अध्यक्ष आणि वरील उप-परिच्छेद (ix) मध्ये नमूद केलेल्या सर्वोच्च संस्था, या निर्णयाची प्रत, यथास्थिती, सर्व राज्य विधीज्ञ परिषदा आणि राज्य पातळीवरील परिषदांना पाठवतील.

७८. भारतीय संघराज्य आणि सर्व राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांना अनुपालन अहवाल देण्यासाठी आठ आठवड्यांच्या आत प्रतिज्ञापत्र दाखल करण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. आठ आठवड्यांनंतर प्रकरण न्यायालयापुढे ठेवा.

७९. पक्षकारांनी त्यांचा स्वतःचा खर्च स्वतः करावा, वरील अटींवर अपील मंजूर करण्यात आली आहे. प्रलंबित असलेले अर्ज (असल्यास) निकाली काढले.

अपील मंजूर केली आणि निर्देश जारी केले.

<u>तळटीपा:-</u>

[१] रि .या. क्रमांक ६०२/२०११

[२] दिनांक १० मे २०१०

[३] थोडक्यात 'ई.सी.' (E.C.)

[४] दिनांक ०५ जून, २००९

[५] थोडक्यात 'समिती' (Committee)

[६] थोडक्यात सी. सी. एस. (सी. सी. ए.) नियम [C.C.S.(C.C.A.)Rules]

[७] १९ एप्रिल २०११ रोजीचा आदेश

[८] तक्रार ११.०३.२००९ आणि १७.०३.२००९

[९] ०८.०४.२००९ तारखेच्या पत्राचे पाकीट

[१०] दिनांक १७ एप्रिल २००९

[११] दिनांक ५ मे २००९

[१२] ज्यावर २७ एप्रिल २००९ रोजी स्वाक्षरी करण्यात आली

[१३] दिनांक २२ मे २००९

[१४] दिनांक २३ मे २००९

[१५] दिनांक ४ जून, २००९

[१६] दिनांक ५ जून, २००९

[१७] १७ सप्टेंबर २००९ रोजी लिहिलेल्या पत्राद्वारे

[१८] (२०१३) १ एस. सी. सी (S.C.C)२९७

[१९] दिनांक १ जुलै २००४

[२०] सी. सी. एस. (वर्तणूक) नियम

[२१] १७ फेब्रुवारी, २०१०

[२२] नियम ११ (IX) सी. सी. एस.सी. सी. ए.,१९६५[C.C.S.(C.C.A.)Rules, 1965]

[२३] अपील दिनांक २५ जून २०१०

[२४] दिनांक १९ एप्रिल २०१०

[२५] गोव्याचे राज्यपाल आणि गोवा विद्यापीठाचे कुलपती

[२६] दिनांक १० मे २०१० चा आदेश

[२७] ५ मे २००९ रोजीचे पत्र

[२८] (१९८५) ३ एससीसी (S.C.C) ३९८

[२९] ५ जून २००९ रोजीचे पत्र

[३०] आय. एल. आर.(I.L.R.) २००६ (११) डेल (Del) १३१३

[३१] (२०१९) एस. सी. सी.(S.C.C) ऑनलाईन कार ३५०८

[३२] २०१४ एस. सी. सी.(S.C.C) ऑनलाईन डेल १८५६

[३३] (१९७३) १ एस. सी. सी. (S.C.C) ८०५

[३४] (२००६) ८ एससीसी (S.C.C) ७७६

[३५] (१९९७) ६ एससीसी (S.C.C) २४१

[३६] दिनांक १७ फेब्रुवारी २०१०

[३७] युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर विरुद्ध तुलसीराम पटेल,
(१९८५) ३ एस. सी. सी.(S.C.C) ३९८

[३८] मध्य प्रदेश राज्य आणि इतर विरुद्ध शार्दुल सिंग, (१९७०) १ एस. सी. सी. (S.C.C) १०८

[३९] बी. के. सरदार लाल वि. युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर, (१९७१) १ एस. सी. सी. (S.C.C) ४११

[४०] मोती राम डेका विरुद्ध द जेनेरल मॅनेजर, नॉर्थ ईस्ट फ्रंटियर सीमा रेल्वे, (१९६४) ५ एस. सी. आर. (S.C.R.)६८३

[४१] युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर विरुद्ध तुलसीराम पटेल, (१९८५) ३ एस. सी. सी. (S.C.C)३९८

[४२] रोशन लाल टंडन विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया, (१९६८) १ एस. सी. आर. (S.C.R.)१८५

[४३] निशा प्रिया भाटिया विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर, (२०२०) १३ एस. सी. सी. (S.C.C) ५६

[४४] (१९७८) १ एससीसी (S.C.C) २४८

[४५] १९४९ १ सर्व ई. आर.(ALL ER) १०९

[४६] (१९७०) १ एससीसी(S.C.C) २४८

[४७] १९५० एस. सी. सी (S.C.C) २२८

[४८] (१९९१) सप्पलिमेंटरी (१) एस. सी. सी. (S.C.C) ६००

[४९] (२०२३) एससीसी (S.C.C)ऑनलाईन ३६६

[५०] (१९६९) २ एससीसी (S.C.C) २६२

[५१] (१९६७) १ सर्व ई. आर. (ALL ER)२२६

[५२] (२००४) २ एससीसी (S.C.C) ४४७

[53] (१९८१) १ एस. सी. सी.(S.C.C) ६६४

[54] हे ही पहाः ए. के. क्राईपाक आणि इतर विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर, (१९६९) २ एससीसी (S.C.C) २६२ आणि युनियन ऑफ इंडिया विरुद्ध कर्नल जे. एन. सिन्हा आणि इतर, (१९७०) २ एससीसी(S.C.C) ४५८

[55] (१९८१) १ एस. सी. सी.(S.C.C) ६६४

[56] एआयआर (AIR)१९६७ एस. सी. (SC)१२६९

[57] (१९६९) २ एससीसी (S.C.C)२६२

[58] (१९७८) १ एस. सी. सी.(S.C.C) ४०५

[59] (१९७८) १ एससीसी (S.C.C)२४८

[60] अनुच्छेद १५: राज्य कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थळ यांच्यापैकी कशाचाही आधारावर भेदभाव करणार नाही.

[61] अनुच्छेद ४२ :कामाच्या न्याय्य आणि मानवीय परिस्थिती सुरक्षित करण्यासाठी आणि प्रसूतीसाठीच्या सवलतीसाठी राज्य तरतूद करेल.

[62] अनुच्छेद ५१ (अ):(ई).......महिलांच्या प्रतिष्ठेला हानी पोहोचवणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे हे भारतातील प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य असेल.

[63] महिलांविरुद्धच्या सर्व प्रकारच्या भेदभावाच्या निर्मूलनावरील अधिवेशन

[64] संक्षिप्त रूप 'पॉश अधिनिय' PoSH Act'

[65] (२०१३) १ एससीसी (SSC)३११

[66] (२०१३) १ एससीसी (SSC) ३१२

[67] (२०१३) १ एससीसी (SSC)२९७

[68] कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, निषेध आणि निवारण) कायदा २०१३

[69] भारतीय स्टेट बँक आणि इतर विरुद्ध रणजित कुमार चक्रवर्ती आणि इतर (२०१८) १२ एससीसी SCC ८०७

[70] ५ एप्रिल २०२३ रोजीचा मध्यमम ब्रॉडकास्टिंग लिमिटेड वि. युनियन ऑफ इंडिया चा

निर्णय.

[७१] (१९९९) १ एससीसी (SCC) ७५९

[७२] चिएफ कॉन्स्टेबल ऑफ नॉर्थ वेल्स पोलीस विरुद्ध इव्हान्स, (१९८२) ३ ऑल ई. आर. १४१ एच. एल. (ALL ER 141 HL) हेही पहाः बी. सी. चतुर्वेदी विरुद्ध यूनियन ऑफ इंडिया , (१९९५)

६ एससीसी (SCC) ७४९

[७३]डॉ. विजयकुमारन सी. पी. व्ही. विरुद्ध केरळ केंद्रीय विद्यापीठ आणि इतर, (२०२०) १२ एससीसी (SCC) ४२६

<u>अस्वीकरण</u>

"या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याचा / तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरीता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबाजवणीकरीता वैध मानला जाईल."